

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Eigen aan de natie: de Nederlandse zeeschilderkunst in de 19de eeuw.
Bosman, C.M.

Citation

Bosman, C. M. (2021, October 13). *Eigen aan de natie: de Nederlandse zeeschilderkunst in de 19de eeuw*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3217130>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3217130>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Bijlage 1. Referentielijst van zeeschilders

Niet eenduidig als zeeschilder in de naslagwerken (zeeschilder+).

89 zeeschilders en 21 zeeschilders +

Bal, Gerardus Lodewijk Franciscus Jacobus	1872-1912
Baur, Nicolaas	1767-1820
Beest, Albertus van	1820-1860
Berg, Betzy Rezora	1850-1922
Berlage, Thomas Nicolaas	1819-1875
Blaauw, Pieter	1744-1808
Blijk, Frans Jacobus van den	1806-1876
Boshamer, Johannes Hendrik	1776-1862
Brakel, Simon van	1816-1884
Breuhaus de Groot, Frans Arnold	1824-1872
Brouwer, Menno Nicolaas Anne	1846-1907
Carlebur, Francois	1821-1893
Cloeck, Klaas	1730-1800
Comte, Pieter le	1802-1849
Coolhoven, Dirk Wilhelmus	1817-1902
Deventer, Willem Anthonie van	1824-1893
Dreibholtz, Christiaan Lodewijk Willem	1798-1861
Duinen, Jacob Hendrik van	1840-1885
Dyxhoorn, Pieter Arnout	1810-1839
Elzer, Hendrik Jacob	1808-1866
Emmerik, Govert van	1808-1882
Fikken, Nicolaas jr.	1818-1876
Florimont, Charles Frederik Bartholomeus de	1802-1846
Fokke, Arend Wzn	1770-1804 ?
Fransen, Anton	1867-1954
Genderen, Arnout Marinus Cornelis van	1814-1879
Graaff, Barend Willem van der	1798-1886
Groenewegen, Gerrit	1754-1826
Gruijter, Jacob Willem	1856-1908
Gruyter, Willem (jr.)	1817-1880
Haas, Maurits Frederik Hendrik de	1832-1895
Haccou, Lodewijk Gillis	1792- 1826/46
Heemskerck van Beest, Jacob Eduard van	1828-1894
Helm, Hendrik van den	1811-1889
Herder, Eibert den	1876-1950
Herweijer, Bartholt Johan	1832-1909
Hilleveld, Adrianus David	1838-1869
Hilverdink, Johannes Jacobus Antonius	1837-1884
Hoffmann, George Johannes	1833-1873

Hoogerheyden, Engel	1740-1807
Huijer, Jan David	1790-1858
Hulk, Abraham (I)	1813-1897
Hulk, Hendrik	1842-1937
Huygens, Johannes	1833-1911
Huysman, Albertus Hendricus	1821-1903
Kannemans, Christiaan Cornelis	1812-1884
Kellner, Adolf Jacobus August von	1836-1915
Keultjes, Gerardus Laurentius	1786-1818
Kiers, George Lourens	1838-1916
Kleyne, David	1753-1805
Koekkoek, Hermanus (I)	1815-1882
Koekkoek, Hermanus (II)	1836-1909
Koekkoek, Johannes	1811-1831
Koekkoek, Johannes Hermanus	1778-1851
Kooij, Pieter Johannes	1821-1857
Koster, Everhardus	1817-1892
Kruyt, C.	1780- na 1824
Laar, Bartol Willem van	1818-1901
Limmen, Jan van	1743-1831
Loots, Johannes Hermanus Bernardus	1832-1910
Lutgers, Petrus Josephus	1808-1874
Maandag, Jan	1850-1932
Maas, Hendricus Johannes	1821 - ?
Maas, Hendrik	1793-1873
Meijer, Johan Hendrik Louis	1809-1866
Mendlik, Oscar	1871-1963
Mesdag, Hendrik Willem	1831-1915
Meylink, Jacobus Philippus Carolus	1820-1862
Miedema, Rein	1835-1912
Mittelholzer, Willem Melchior Christiaan	1820- na 1848
Mock, Johannes	1800-1884
Mooy, Jan	1776-1847
Morel, Casparus Johannes	1798-1861
Nachenius, Benjamin	1844-1915
Noordwijns, Johannes Adrianus	1825-1901
Opdenhoff, George Willem	1807-1873
Ouwerkerk, Jan van	1774-1836
Pals, Gerrit van der	1758-1839
Pleijsier, Ary	1809-1879
Plügger, Jacob	1795-1871
Poppe, Jan	1817-1887
Rees, Richardus Philippus Arnoldus van	1850-1925

Reygers, Johannes Hubertus	1767-1849
Riegen, Nicolaas	1827-1889
Roos, Jan (II)	1755 ?-1840 ?
Roosmalen, Willem van	1819-1885
Schaap, Wijbrand	1766-1821
Schiedges, Petrus Paulus (I)	1813-1876
Schild, Gerrit	1858-1921
Schönstedt, Aegidius Clemens August	1812-1881
Schotel, Johannes Christiaan	1787-1838
Schotel, Petrus Johannes	1808-1865
Schouman, Martinus	1770-1848
Schut, Jean Essaie	1807-1845
Schütz, Johan Frederick	1817-1888
Schütz, Willem Johannes	1854-1933
Sipkes, Joseph	1787-1852
Slooten, R. van	1820 ?
Smith, Corstiaan Willem	1861-1954
Spin, Jacob	1806-1875
Stuers, Louis Henri Wilhelmus Merckes de	1830-1869
Teupken, Dirk Antoon	1801-1845
Teupken, Dirk Antoon Josephus Franciscus	1828-1859
Thim, Cornelis	1754-1813
Veder, Hendrik	1841-1894
Verveer, Maurits (Mozes Leonardus)	1817-1903
Vettewinkel, Hendrik	1809-1878
Voorduin, Gerard	1830-1910
Vries, Emanuel de	1816-1875
Waldorp, Anthonie	1803-1866

De samenstelling van de *Referentielijst van zeeschilders*

Als basis van dit onderzoek is een overzicht samengesteld van de specialisten in de zeeschilderkunst van de 19de eeuw, genaamd de *Referentielijst van zeeschilders*. Het uitgangspunt voor deze lijst is de definitie, zoals die door het RKD is geformuleerd voor het onderwerp marine (als genre): “een groep voorstellingen, zoals ‘zeegezichten’ en ‘riviergezichten (overwegend water)’. Onder ‘zeegezichten’ worden verstaan voorstellingen, waarin zee, lucht en schip/schepen het onderwerp vormen. Daarnaast worden ook havengezichten, kustgezichten en zeelagen hiertoe gerekend”.⁴⁹⁰ De

⁴⁹⁰ RKD-explore/artists&, geraadpleegd 10-02-2014.

referentielijst bevat de zeeschilders die in de periode 1800-1900 in Nederland werkzaam zijn geweest.

Als startpunt voor de namenlijst is een selectie gemaakt uit de biografische database RKDartists& van het RKD. In deze database worden, naast biografische gegevens, ook de onderwerpen vermeld waarmee de schilder zich heeft beziggehouden. De toekenning van een onderwerp aan een schilder, gebeurt aan de hand van een afbeelding van zijn of haar werk, die zich bevindt in de verzameling genaamd Collectie Beelddocumentatie, eveneens in het bezit van het RKD.⁴⁹¹ Een selectie op het trefwoord marine (als genre) in RKDartists& levert 411 schildersnamen als resultaat op.⁴⁹²

Deze groep van schilders bleek niet zonder meer bruikbaar te zijn voor dit onderzoek omdat de definiëring, hoewel redelijk beknopt geformuleerd, toch tot een te ruime selectie leidde. Dit is een gevolg van het feit dat het RKD geen controle uitoefent op een consequente en juiste toepassing van de trefwoorden bij de beschrijving van de afbeeldingen.⁴⁹³ De groep van ruim 400 namen op basis van het onderwerp marine (als genre), geeft daardoor wel een beeld van het aantal schilders dat zich (ook incidenteel) heeft beziggehouden met de weergave van de zee of een landschap of stadsgezicht met waterverkeer. Door de ongecontroleerde toekenning van het onderwerptrefwoord, is de selectie als geheel echter niet geschikt als een inventarisatie van gespecialiseerde zeeschilders.

De onderwerpkeuze van deze 411 schilders is daarom getoetst en nader gespecificeerd met behulp van drie 19de-eeuwse algemene naslagwerken van beeldende kunstenaars en twee 20ste-eeuwse algemene lexicons. Daarbij is de vermelding van het onderwerp zeegezicht(-en) of zeestuk(-ken) als leidraad gebruikt. Ter vergelijking en controle zijn de twee 20ste-eeuwse naslagwerken (Archibald 1980-2000 en Brewington 1982) geraadpleegd die zijn gespecialiseerd in zeeschilders.

De drie 19de-eeuwse algemene naslagwerken van beeldende kunstenaars zijn van belang voor dit onderzoek, omdat de auteurs, zoals in de 19de-eeuwse geschiedschrijving gebruikelijk was, streefden naar een zo feitelijk mogelijke presentatie van biografische gegevens, gebaseerd op primaire bronnen. Hun naslagwerken vormen een waardevolle bron van informatie over kunstenaars uit de 19de eeuw, dankzij de positie en activiteiten van de genoemde auteurs in de kunstkringen in

⁴⁹¹ De Collectie Beelddocumentatie van het RKD is een verzameling reproducties en foto's van Nederlandse kunst. De deelcollectie Negentiende-eeuwse Nederlandse en Belgische kunst omvat bijna een half miljoen afbeeldingen en is ontsloten via de database RKD-explore/artists&.

⁴⁹² RKD-explore/artists&, geraadpleegd 10-02-2014.

In het trefwoordensysteem van de database, dat in eerste instantie is ontworpen voor de ontsluiting van de Collectie Beelddocumentatie, is marine (als genre) als onderwerptrefwoord opgenomen.

⁴⁹³ De medewerkers van het RKD voeren naar eigen inzicht de gegevens in de database in. Als een bootje of een schip is afgebeeld, wordt het onderwerp marine (als genre) toegekend, maar de scheidslijn met de onderwerpen landschap (als genre) of stadsgezicht is onduidelijk. Mededeling van Laurens Schoemaker, conservator, en Jeroen Kapelle, assistent-conservator bij het RKD, op 11-10-2013.

hun tijd, hun nauwe banden met kunstenaars en hun bronnen- en archiefonderzoek.⁴⁹⁴ Als eerste contemporaine bron is het vroegste biografische naslagwerk uit de 19de-eeuw gebruikt: *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw* van Roeland van Eynden en Adriaan van der Willigen uit 1816-1840. In de meeste gevallen is in de levens- en loopbaanbeschrijvingen van de kunstenaars een vermelding van de beoefende genres toegevoegd of een omschrijving van werken die op tentoonstellingen te zien zijn geweest.⁴⁹⁵

Kort daarna verscheen tussen 1842-1843 *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende tot op de helft der negentiende eeuw* door de zoons van Johannes Immerzeel. Zijn biografieën bevatten eveneens een aanduiding van onderwerpen. Ondanks dat het naslagwerk nogal beknopt is in de hoeveelheid gegevens, voldoet het voor de toetsing van de namenlijst vanwege Immerzeels streven naar volledigheid in zijn opsomming van zoveel mogelijk kunstenaars.⁴⁹⁶ Als vervolg op het boek van Immerzeel, verscheen in 1857-1864 het werk van Christiaan Kramm onder dezelfde titel en in dezelfde alfabetisch geordende opzet. Kramm voegde in zijn versie vele namen en bronvermeldingen toe. Met betrekking tot de onderwerpen van de schilders op de namenlijst geeft hij echter slechts in enkele gevallen een aanvulling op Immerzeel, overigens zonder de basisgegevens te veranderen.⁴⁹⁷

Deze Nederlandse lexica hebben echter uitsluitend betrekking op de kunstenaars die tot ongeveer het midden van de eeuw werkzaam waren. Voor de tweede helft van de eeuw zijn geen contemporaine naslagwerken beschikbaar. Daarom is voor de periode na 1850, en tevens ter verificatie van de voorgaande periode, de Thieme-Becker gebruikt, het internationale naslagwerk dat tussen 1907 en 1950 werd samengesteld.⁴⁹⁸ Vanwege de nadruk in mijn onderzoek op de Nederlandse zeeschilders, is tevens het *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950* van Pieter Scheen uit 1969-1970 geraadpleegd, dat in opzet gezien kan worden als een vervolg op Immerzeel en Kramm. Scheen heeft in zijn naslagwerk zoveel mogelijk Nederlandse kunstenaars, inclusief amateurs, opgenomen en hun gegevens gecontroleerd in bronnen zoals bevolkingsregisters, gemeentelijke archieven en de ledenregistratie van kunstenaarsverenigingen. Naast de namen heeft Scheen ook de werken genoteerd die hij aantrof in tentoonstellingscatalogi van 1800 tot 1905 en hij verwerkte die ook in de vermelding van de beoefende onderwerpen.⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Voor een uitvoerige toelichting op de auteurs, het ontstaan, de bronnen en de vorm en inhoud van de genoemde handboeken van Van Eynden en Van der Willigen, Immerzeel en Kramm, zie: Hoogenboom 1993, p. 53-72.

⁴⁹⁵ Eynden 1816-1840.

⁴⁹⁶ Immerzeel 1855.

⁴⁹⁷ Kramm 1857-1864.

⁴⁹⁸ Thieme-Becker 1907-1950, volledige titel: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*.

⁴⁹⁹ Scheen 1969-1970.

Uit de groep van 411 namen in de selectie uit RKDartists zijn vervolgens de niet-Nederlandse schilders verwijderd, degenen die slechts enkele jaren in Nederland hebben gewerkt, degenen die niet waren terug te vinden in de naslagwerken en zij die wel in de naslagwerken voorkwamen, maar waarbij geen onderwerp vermeld stond, zodat niet kon worden geverifieerd of ze zich daadwerkelijk in zeeschilderkunst hadden gespecialiseerd. Na deze schifting bleven er 360 schilders over, inclusief degenen die naast het beroep van zeeschilder ook nog een ander vak uitoefenden. De onderwerpkeuze van deze 360 schilders is na raadpleging van de genoemde algemene naslagwerken in drie categorieën ingedeeld, als volgt. Categorie 1. Uitsluitend of hoofdzakelijk zeegezichten. Categorie 2. De combinatie van zeegezichten met landschapschilderkunst. Categorie 3. De landschapschilderkunst, alle overige onderwerpen en bij uitzondering een zeegezicht.

Volgens deze naslagwerken vallen 89 van de 360 schilders in categorie 1 en kunnen zij dus worden beschouwd als de min of meer gespecialiseerde zeeschilders en -tekenaars. In de tweede categorie kunnen 75 schilders worden ondergebracht, die zich behalve met zeegezichten ook hebben beziggehouden met landschappen en kust- en stadsgezichten waarin water en schepen voorkwamen, maar die meestal niet het hoofdonderwerp van het schilderij vormden. Bij de 138 schilders in de derde categorie, werd naast alle mogelijke andere onderwerpen, een enkel zee-, rivier- of strandgezicht gemeld. Deze kunnen dus niet worden beschouwd als gespecialiseerde zeeschilders.

Bij de categorieën 1 en 2 horen respectievelijk een groep van 21 en van 37 schilders over wiens onderwerpkeuze de naslagwerken niet gelijklopend zijn. Dit gold voor zowel de 19de-eeuwse naslagwerken onderling, als voor de 19de-eeuwse naslagwerken ten opzichte van de 20ste-eeuwse. Deels kan dit worden verklaard uit de verschillende tijdstippen van het verschijnen ervan, want hoe later in de loopbaan van een schilder een publicatie verscheen, hoe completer een overzicht kon worden samengesteld van zijn oeuvre. De 19de-eeuwse naslagwerken maken bovendien duidelijk welke zeeschilders ten tijde van hun publicatie belangrijk werden gevonden. Dit zijn soms schilders van wie weinig schilderijen of tentoonstellings- en verkoopgegevens bewaard zijn gebleven, waardoor in de 20ste eeuw hun onderwerpkeuze niet goed kon worden vastgesteld.

Op basis van de gegevens in de algemene 19de- en 20ste-eeuwse naslagwerken kan worden geconcludeerd dat er in de 19de eeuw schilders waren die zich in zeeschilderkunst hadden gespecialiseerd. De criteria voor de categorisering van die schilders worden echter niet door de auteurs toegelicht. Omdat de gehanteerde definiëring van de zeeschilderkunst daardoor onduidelijk is, is aan de 89 namen uit de eerste categorie (uitsluitend of hoofdzakelijk zeegezichten), de bijbehorende groep toegevoegd van 21 schilders waarover de handboeken het niet eens zijn wat betreft hun onderwerpkeuze. Daarmee komt het totaal op 110 namen van schilders die in één of meerdere naslagwerken te boek staan als een in de 19de eeuw werkzame zeeschilder.

Bijlage 2. Zeeschilders op de *Tentoonstelling van Levende Meesters* en in de kunstkritiek

Amsterdam - Den Haag - Rotterdam - Dordrecht, 1808-1900

exposerend

exposerend en genoemd in de kunstkritieken

Bal, Gerardus Lodewijk Franciscus Jacobus	1872-1912
Baur, Nicolaas	1767-1820
Beest, Albertus van	1820-1860
Berg, Betzy Rezora	1850-1922
Berlage, Thomas Nicolaas	1819-1875
Blaauw, Pieter	1744-1808
Blijk, Frans Jacobus van den	1806-1876
Boshamer, Johannes Hendrik	1776-1862
Brakel, Simon van	1816-1884
Breuhaus de Groot, Frans Arnold	1824-1872
Brouwer, Menno Nicolaas Anne	1846-1907
Carlebur, Francois	1821-1893
Cloeck, Klaas	1730-1800
Comte, Pieter le	1802-1849
Coolhoven, Dirk Wilhelmus	1817-1902
Deventer, Willem Anthonie van	1824-1893
Dreibholtz, Christiaan Lodewijk Willem	1798-1861
Duinen, Jacob Hendrik van	1840-1885
Dyxhoorn, Pieter Arnout	1810-1839
Elzer, Hendrik Jacob	1808-1866
Emmerik, Govert van	1808-1882
Fikken, Nicolaas jr.	1818-1876
Florimont, Charles Frederik Bartholomeus de	1802-1846
Fokke, Arend Wzn	1770-1804 ?
Fransen, Anton	1867-1954
Genderen, Arnout Marinus Cornelis van	1814-1879
Graaff, Barend Willem van der	1798-1886
Groenewegen, Gerrit	1754-1826
Gruijter, Jacob Willem	1856-1908
Gruyter, Willem (jr.)	1817-1880
Haas, Maurits Frederik Hendrik de	1832-1895
Haccou, Lodewijk Gillis	1792-1826/46
Heemskerck van Beest, Jacob Eduard van	1828-1894
Helm, Hendrik van den	1811-1889

Herder, Eibert den	1876-1950
Herweijer, Bartholt Johan	1832-1909
Hilleveld, Adrianus David	1838-1869
Hilverdink, Johannes Jacobus Antonius	1837-1884
Hoffmann, George Johannes	1833-1873
Hoogerheyden, Engel	1740-1807
Huijer, Jan David	1790-1858
Hulk, Abraham (I)	1813-1897
Hulk, Hendrik	1842-1937
Huygens, Johannes	1833-1911
Huysman, Albertus Hendricus	1821-1903
Kannemans, Christiaan Cornelis	1812-1884
Kellner, Adolf Jacobus August von	1836-1915
Keultjes, Gerardus Laurentius	1786-1818
Kiers, George Lourens	1838-1916
Kleyne, David	1753-1805
Koekkoek, Hermanus (I)	1815-1882
Koekkoek, Hermanus (II)	1836-1909
Koekkoek, Johannes	1811-1831
Koekkoek, Johannes Hermanus	1778-1851
Kooij, Pieter Johannes	1821-1857
Koster, Everhardus	1817-1892
Kruyt, C.	1780- na 1824
Laar, Bartol Willem van	1818-1901
Limmen, Jan van	1743-1831
Loots, Johannes Hermanus Bernardus	1832-1910
Lutgers, Petrus Josephus	1808-1874
Maandag, Jan	1850-1932
Maas, Hendricus Johannes	1821 - ?
Maas, Hendrik	1793-1873
Meijer, Johan Hendrik Louis	1809-1866
Mendlik, Oscar	1871-1963
Mesdag, Hendrik Willem	1831-1915
Meylink, Jacobus Philippus Carolus	1820-1862
Miedema, Rein	1835-1912
Mittelholzer, Willem Melchior Christiaan	1820- na 1848
Mock, Johannes	1800-1884
Mooy, Jan	1776-1847
Morel, Casparus Johannes	1798-1861
Nachenius, Benjamin	1844-1915
Noordwijns, Johannes Adrianus	1825-1901
Opdenhoff, George Willem	1807-1873
Ouwerkerk, Jan van	1774-1836
Pals, Gerrit van der	1758-1839
Pleijsier, Ary	1809-1879

Plügger, Jacob	1795-1871
Poppe, Jan	1817-1887
Rees, Richardus Philippus Arnoldus van	1850-1925
Reygers, Johannes Hubertus	1767-1849
Riegen, Nicolaas	1827-1889
Roos, Jan (II)	1755-1840 ?
Roosmalen, Willem van	1819-1885
Schaap, Wijbrand	1766-1821
Schiedges, Petrus Paulus (I)	1813-1876
Schild, Gerrit	1858-1921
Schönstedt, Aegidius Clemens August	1812-1881
Schotel, Johannes Christiaan	1787-1838
Schotel, Petrus Johannes	1808-1865
Schouman, Martinus	1770-1848
Schut, Jean Essaie	1807-1845
Schütz, Johan Frederick	1817-1888
Schütz, Willem Johannes	1854-1933
Sipkes, Joseph	1787-1852
Slooten, R. van	1820 ?
Smith, Corstiaan Willem	1861-1954
Spin, Jacob	1806-1875
Stuers, Louis Henri Wilhelmus Merckes de	1830-1869
Teupken, Dirk Antoon	1801-1845
Teupken, Dirk Antoon Josephus Franciscus	1828-1859
Thim, Cornelis	1754-1813
Veder, Hendrik	1841-1894
Verveer, Maurits (Mozes Leonardus)	1817-1903
Vettewinkel, Hendrik	1809-1878
Voorduin, Gerard	1830-1910
Vries, Emanuel de	1816-1875
Waldorp, Anthonie	1803-1866

Bijlage 3. Zeeschilders werkzaam in 1800, 1860, 1900

		1800	1860	1900
Bal, Gerardus Lodewijk Franciscus Jacobus	1872-1912			
Baur, Nicolaas	1767-1820			
Beest, Albertus van	1820-1860			
Berg, Betzy Rezora	1850-1922			
Berlage, Thomas Nicolaas	1819-1875			
Blaauw, Pieter	1744-1808			
Blijk, Frans Jacobus van den	1806-1876			
Boshamer, Johannes Hendrik	1776-1862			
Brakel, Simon van	1816-1884			
Breuhaus de Groot, Frans Arnold	1824-1872			
Brouwer, Menno Nicolaas Anne	1846-1907			
Carlebur, Francois	1821-1893			
Cloeck, Klaas	1730-1800			
Comte, Pieter le	1802-1849			
Coolhoven, Dirk Wilhelmus	1817-1902			
Deventer, Willem Anthonie van	1824-1893			
Dreibholtz, Christiaan Lodewijk Willem	1798-1861			
Duinen, Jacob Hendrik van	1840-1885			
Dyxhoorn, Pieter Arnout	1810-1839			
Elzer, Hendrik Jacob	1808-1866			
Emmerik, Govert van	1808-1882			
Fikken, Nicolaas jr.	1818-1876			
Florimont, Charles Frederik Bartholomeus de	1802-1846			
Fokke, Arend Wzn	1770-1804 ?			
Fransen, Anton	1867-1954			
Genderen, Arnout Marinus Cornelis van	1814-1879			
Graaff, Barend Willem van der	1798-1886			
Groenewegen, Gerrit	1754-1826			
Gruijter, Jacob Willem	1856-1908			
Gruyter, Willem (jr.)	1817-1880			
Haas, Maurits Frederik Hendrik de	1832-1895			
Haccou, Lodewijk Gillis	1792-1826/46			
Heemskerck van Beest, Jacob Eduard van	1828-1894			
Helm, Hendrik van den	1811-1889			
Herder, Eibert den	1876-1950			
Herweijer, Bartholt Johan	1832-1909			
Hilleveld, Adrianus David	1838-1869			
Hilverdink, Johannes Jacobus Antonius	1837-1884			
Hoffmann, George Johannes	1833-1873			
Hoogerheyden, Engel	1740-1807			
Huijjer, Jan David	1790-1858			

Hulk, Abraham (I)	1813-1897		Yellow	
Hulk, Hendrik	1842-1937			Blue
Huygens, Johannes	1833-1911		Yellow	Blue
Huysman, Albertus Hendricus	1821-1903		Yellow	Blue
Kannemans, Christiaan Cornelis	1812-1884		Yellow	
Kellner, Adolf Jacobus August von	1836-1915		Yellow	Blue
Keultjes, Gerardus Laurentius	1786-1818			
Kiers, George Lourens	1838-1916		Yellow	Blue
Kleyne, David	1753-1805	Red		
Koekkoek, Hermanus (I)	1815-1882		Yellow	
Koekkoek, Hermanus (II)	1836-1909		Yellow	Blue
Koekkoek, Johannes	1811-1831			
Koekkoek, Johannes Hermanus	1778-1851	Red		
Kooij, Pieter Johannes	1821-1857			
Koster, Everhardus	1817-1892		Yellow	
Kruyt, C.	1780- na 1824	Red		
Laar, Bartol Willem van	1818-1901		Yellow	Blue
Limmen, Jan van	1743-1831	Red		
Loots, Johannes Hermanus Bernardus	1832-1910		Yellow	Blue
Lutgers, Petrus Josephus	1808-1874		Yellow	
Maandag, Jan	1850-1932			Blue
Maas, Hendricus Johannes	1821 - ?		Yellow	
Maas, Hendrik	1793-1873		Yellow	
Meijer, Johan Hendrik Louis	1809-1866		Yellow	
Mendlik, Oscar	1871-1963			Blue
Mesdag, Hendrik Willem	1831-1915		Yellow	Blue
Meylink, Jacobus Philippus Carolus	1820-1862		Yellow	
Miedema, Rein	1835-1912		Yellow	Blue
Mittelholzer, Willem Melchior Christiaan	1820- na 1848		Yellow	
Mock, Johannes	1800-1884		Yellow	
Mooy, Jan	1776-1847	Red		
Morel, Casparus Johannes	1798-1861		Yellow	
Nachenius, Benjamin	1844-1915			Blue
Noordwijns, Johannes Adrianus	1825-1901		Yellow	Blue
Opdenhoff, George Willem	1807-1873		Yellow	
Ouwerkerk, Jan van	1774-1836	Red		
Pals, Gerrit van der	1758-1839	Red		
Pleijsier, Ary	1809-1879		Yellow	
Plügger, Jacob	1795-1871		Yellow	
Poppe, Jan	1817-1887		Yellow	
Rees, Richardus Philippus Arnoldus van	1850-1925			Blue
Reygers, Johannes Hubertus	1767-1849	Red		
Riegen, Nicolaas	1827-1889		Yellow	
Roos, Jan (II)	1755-1840 ?	Red		
Roosmalen, Willem van	1819-1885		Yellow	

Schaap, Wijbrand	1766-1821			
Schiedges, Petrus Paulus (I)	1813-1876			
Schild, Gerrit	1858-1921			
Schönstedt, Aegidius Clemens August	1812-1881			
Schotel, Johannes Christiaan	1787-1838			
Schotel, Petrus Johannes	1808-1865			
Schouman, Martinus	1770-1848			
Schut, Jean Essaie	1807-1845			
Schütz, Johan Frederick	1817-1888			
Schütz, Willem Johannes	1854-1933			
Sipkes, Joseph	1787-1852			
Slooten, R. van	1820 ?			
Smith, Corstiaan Willem	1861-1954			
Spin, Jacob	1806-1875			
Stuers, Louis Henri Wilhelmus Merckes de	1830-1869			
Teupken, Dirk Antoon	1801-1845			
Teupken, Dirk Antoon Josephus Franciscus	1828-1859			
Thim, Cornelis	1754-1813			
Veder, Hendrik	1841-1894			
Verveer, Maurits (Mozes Leonardus)	1817-1903			
Vettewinkel, Hendrik	1809-1878			
Voorduin, Gerard	1830-1910			
Vries, Emanuel de	1816-1875			
Waldorp, Anthonie	1803-1866			
		19	64	28

Bijlage 4. De onderwerpen van de zeeschilders

Voor een juiste interpretatie van de contemporaine opvattingen van de zeeschilderkunst, is het van belang om te weten waaruit het werk van de zeeschilders in de 19de eeuw inhoudelijk bestond. Daarom zijn de thema's geïnventariseerd van de door zeeschilders ingezonden schilderijen voor de *Tentoonstelling van Levende Meesters*. Op basis van de inhoud van de titels is een onderverdeling naar onderwerp gemaakt. Daardoor is letterlijk en figuurlijk een beeld ontstaan van de vertegenwoordiging van de 19de-eeuwse zeeschilderkunst in deze tentoonstellingszalen en is inzicht verkregen in hoe de verschillende thema's zich kwantitatief tot elkaar verhielden.

Voor de analyse zijn de titels gebruikt van schilderijen in de catalogi uit de periode 1808-1900, ook van andere steden dan Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.⁵⁰⁰ Bij de inhoudelijke analyse van de titels is de eerdergenoemde omschrijving van het zeegezicht toegepast, zoals die in definitie van de marine (als genre) is geformuleerd door het RKD: "voorstellingen, waarin zee, lucht en schip/schepen het onderwerp vormen. Daarnaast worden ook havengezichten, kustgezichten en zeelagen hiertoe gerekend.". Alle titels van de schilderijen door de zeeschilders waarin de woorden of namen voorkomen van schepen, schip, zee, water, strand, kust, rivier of haven, zijn meegeteld.

Vijf categorieën

Voor de indeling van de titels van schilderijen die werden ingezonden naar de *Tentoonstelling van Levende Meesters* zijn vijf inhoudelijke categorieën benoemd. De categorieën zijn voor een deel ontleend aan het onderzoek naar de historieschilderkunst, dat in 1978 werd uitgevoerd voor de tentoonstelling *Het Vaderlandsch Gevoel* in het Rijksmuseum. In deze studie worden in de 19de-eeuwse historieschilderkunst van de "tweede soort" twee verschijningsvormen onderscheiden: historisch genre en het reportagestuk. Op dit type schilderijen zijn geen scènes te zien die herleidbaar zijn tot Bijbelse of mythologische verhalen, zoals in de academische historieschilderkunst, de zogenaamde "eerste soort", gebruikelijk is.⁵⁰¹ Aan deze definiëringen zijn

⁵⁰⁰ RKD, kaartsysteem van alle exposerende kunstenaars op de *Tentoonstelling van Levende Meesters*, met vermelding van de titels van de werken.

RKD-explore/excerpts, domein: Levende Meesters, geraadpleegd 2-12-2015.

In beide systemen zijn ook catalogi verwerkt van de tentoonstellingen van eigentijdse kunst in bijvoorbeeld Utrecht en Groningen. Helaas zijn de systemen niet 100 % betrouwbaar wat betreft de volledigheid. Kaarten van exposerende kunstenaars kunnen ontbreken en niet alle tentoonstellingscatalogi zijn in de collectie aanwezig. De ontbrekende catalogi zijn ook niet gedigitaliseerd en gekoppeld aan de database RKD-explore. De uitkomst van de analyse moet dus worden beschouwd als een indicatief beeld van het werk van de zeeschilders dat op de *Tentoonstelling van Levende Meesters* te zien was. Aan de aantallen en percentages zijn daarom de aanduidingen 'circa' en 'minimaal' toegevoegd.

⁵⁰¹ Tentoonstellingscatalogus *Het vaderlandsch gevoel* 1978, p. 15-16. Onder de eerste vorm, historisch genre, schaaft men de algemene voorstellingen van een niet nader te typeren situatie of gebeurtenis in een goed te

voor dit proefschrift enige inhoudelijke aanpassingen gedaan en er zijn bovendien nog drie categorieën toegevoegd. De vijf categorieën voor de analyse van de schilderijentitels van de zeeschilders zien er dan als volgt uit.

Onder de eerste categorie, historisch genre, wordt hier het zeehistoriestuk verstaan. Dit zijn de schilderijen waarop, in tegenstelling tot het algemene historische genre, een specifieke gebeurtenis is weergegeven uit de zeevaartgeschiedenis van voorgaande eeuwen. De voorstelling is historisch te plaatsen aan de hand van de titel, waarin naam, periode en gebeurtenis zijn beschreven. Voor de tweede categorie is de term reportagestuk aangehouden, maar deze is eveneens inhoudelijk toegespitst op de scheepvaart. Op het reportagestuk wordt een actuele gebeurtenis weergegeven. Het doet verslag van de activiteiten van de marine, waarbij de belangrijkste schepen en de bemanning zijn te identificeren, eventueel door de titel van het werk. Tevens vallen onder het reportagestuk alle titels waarin een actueel nieuwsfeit, de naam van het schip en/of de datum van het voorval worden genoemd.

De derde categorie draagt de naam moderne scheepvaart en bevat alle titels waarin het woord 'stoom-' in verband met schepen wordt genoemd. De toepassing van de stoommachine in de scheepvaart was een revolutionaire ontwikkeling in de voortstuwing van schepen. Gedurende de hele 19de eeuw bestonden de zeil- en stoomvaart naast elkaar voort. Voor de zeeschilders betekende dit in de loop van de 19^e eeuw een uitbreiding van thema's. Het is daarom relevant dit als een aparte categorie te benoemen. In de vierde categorie zijn alle titels ondergebracht waaraan geen concrete inhoudelijke gegevens konden worden ontleend. In deze groep zitten bijvoorbeeld alle stille en "woelende" waters en het algemene "zeegezicht met schepen". Tot slot zijn voor de vijfde categorie binnen het totale aantal titels, dus ongeacht de indeling in één van de vier vornoemde categorieën, de werken geteld waarop schepen in een noodsituatie zijn afgebeeld, zoals schipbreuken, strandingen en reddingen. Deze categorie kreeg de naam scheepsrampen.

duiden historische periode. De tweede vorm, het reportagestuk, geeft een in een naturalistische stijl geschilderde, actuele gebeurtenis weer uit de vaderlandse geschiedenis.

Bijlage 5. *The cultivation of culture matrix*

	INVENTORY (SALVAGE, RETRIEVAL)	INSPIRATION (FRESH CULTURAL PRODUCTION)	INSTRUMENTALIZATION (PUBLIC PROPAGATION, PROCLAMATION)
LANGUAGE	dictionaries grammars	orthography standardization / dialect debates language purism	language activism language planning language education
TEXTUAL CULTURE	editions of older – literary texts – historical documents – legal sources	[a] translations / adaptations: Bible, world classics [b] national / historical drama, novel, poetry [c] national history-writing [d] literary history, literary / cultural criticism	history education historical pageants commemorations literary events / festivals / awards
MATERIAL CULTURE	archeography monumental remains symbolically invested sites	monument protection policy, restorations design, decorative arts historicist painting, museums	monuments, dedication of public spaces official use of historicist architecture / decorative arts / design
IMMATERIAL (PERFORMATIVE) CULTURE	editions of oral literature proverbs, superstitions, pastimes manners and customs, folklore folk dances, folk music	literary evocations of rusticity traditional sports / pastimes, tourism national music composed	revived or invented traditions events / festivals / awards (folklore, sports, music)
SOCIABILITY		[a] associations, city academies, reading societies [b] periodicals, publishing ventures	
INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE		[a] state academies, universities, chairs [b] libraries, archives [c] museums, government agencies	

Bron: Leerssen 2017.

Afkortingen

AAA = Archief Arti et Amicitiae, Amsterdam

BvB = Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

DM = Dordrechts Museum, Dordrecht

GAG = Gemeentearchief, Den Haag

HSM = Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam

IISG-NEHA/Bijz. Coll. = Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis - Nederlands Economisch Historisch Archief/Bijzondere Collecties, Amsterdam

KHA = Koninklijk Huis Archief, Den Haag

KV = Koninklijke Verzamelingen, Den Haag

MH = Mauritshuis, Den Haag

MIA = Meertens Instituut, Amsterdam

MM = Het Marinemuseum, Den Helder

MMR = Maritiem Museum 'Prins Hendrik', Rotterdam

NA = Nationaal Archief, Den Haag

NBM = Het Noordbrabants Museum, Den Bosch

NHA = Noord-Hollands Archief, Haarlem

NMM = National Maritime Museum, Greenwich, Londen

RAD = Regionaal Archief, Dordrecht

RKD = Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis /Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag

RMA = Rijksmuseum, Amsterdam

RMA/KOG = Rijksmuseum, Amsterdam/collectie Koninklijk Oudheidkundig Genootschap

RPKA = Rijksprentenkabinet, Amsterdam

SAA = Stadsarchief, Amsterdam

SAB = Stadsarchief Breda

TM = Teylers Museum, Haarlem

UvA/Bijz. Coll. = bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, afdeling Bijzondere Collecties

VNHSM = Vereeniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum

WM = Westfries Museum, Hoorn

Lijst van afbeeldingen en figuren

Afbeeldingen

1. Geschenk van Arti aan koning Willem III. Eén van de acht lijsten, met hierin de bijdragen van de zeeschilders Nicolaas Riegen (linksboven), Willem Gruyter jr. (rechtsboven) en Everhardus Koster (rechtsonder), in één van de zeven verzamellijsten, 1874, olieverf op paneel, 140 x 210 cm., afzonderlijke paneelschilderingen 25 x 40 cm., p. 1 (idem op p. 136).
2. Louis Royer, standbeeld van Michiel de Ruijter in Vlissingen, 1841, foto, anoniem, p. 30.
3. Reclamecampagne van de stad Amsterdam op de voormalige Shelltoeren langs het IJ in Amsterdam, ter gelegenheid van de heropening van het Rijksmuseum in 2013, foto door de auteur, p. 35.
4. Ludolf Bakhuizen, *Schepen tijdens een storm*, circa 1695, olieverf op doek, 150 x 227 cm., p. 45.
5. Engel Hoogerheyden, *De Secrete Macht in de haven van Vlissingen*, 1805, olieverf op paneel, 36 x 49 cm., p. 52.
6. Martinus Schouman, *Het treffen van het Hollandse en Engelse vloot tijdens de tocht van de Hollandse flottielje naar Boulogne in 1805*, 1806, olieverf op doek, 95 x 159 cm., p. 53.
7. Engel Hoogerheyden, *Het fregatschip 'Esequibo Societeit' ter rede van Vlissingen*, 1772, olieverf op doek, 131,5 x 96 cm., p. 65.
8. Dirk Antoon Josephus Franciscus Teupken, *Het schoenerkofschip 'Baron van Zuylen Van Nyevelt' op de rede van Huisduinen*, 1847, aquarel en pen in zwart op papier, 52 x 69,8 cm., p. 76.
9. Ary Pleijsier, *Een Vlaardingse haringjager zeilend naar de aan de vleet liggende haringvloot*, 1847, olieverf op doek, 110,5 x 172,5 cm., p. 83.
10. Betzy Berg zittend in haar schilderskist, foto, circa 1900, anoniem, p. 84
11. Betzy Berg staand bij haar schilderskist, foto, circa 1900, anoniem, p. 84.
12. Petrus Paulus Schiedges (I), *Het schroefstoomschip 2de Klasse Zr. Ms. 'Citadel van Antwerpen'*, 1874, olieverf op doek, 61,5 x 87 cm., p. 90.
13. Willem Johannes Schütz in zijn atelier. Bovenop de kast achter hem staan verschillende scheepsmodellen. Foto, anoniem, circa 1880., p. 92.
14. Hendrik Willem Mesdag in zijn atelier. Aan het plafond hangt een visnet, links bovenop de kast staan meerdere scheepsmodellen. Foto, anoniem, 1889., p. 93.
15. Hendrik Willem Mesdag, *Klaar voor vertrek*, 1893, olieverf op doek, 141 x 181 cm., p. 94.
16. George Willem Opdenhoff, *Schepen op kalm water*, circa 1860, olieverf op doek, 42 x 47 cm., p. 98.

17. Hermanus Koekkoek (I), *Beurtschip aan lager wal*, 1849, olieverf op paneel, 35 x 52 cm., p. 100.
18. Hendrick Staets (1626-1659), *Een haringbuis en een koopvaarder in zwaar weer*, 1650-1659, olieverf op doek, 43,5 x 62,6 cm., p. 102.
19. Christiaan Kannemans, *Stranding van de Oostenrijkse brik 'Pegno d'Amicitia'*, 1853, olieverf op doek, 131 x 220 cm., p. 106.
20. Louis Meijer, *Zelfportret*, 1838, olieverf op doek, 136 x 120 cm., p. 108.
21. Willem van de Velde (II), *De overgave van de Royal Prince tijdens de Vierdaagse zeeslag*, circa 1670, olieverf op doek, 97,5 x 128 cm., p. 109.
22. Aegidius Clemens August Schönstedt, *Scène uit de Vierdaagse Zeeslag in 1666*, 1853, olieverf op doek, 99 x 141 cm., p. 110.
23. Nicolaas Baur, *De eerste stoomboot op het IJ*, voor 1820, olieverf op paneel, 53,5 x 74 cm., p. 115.
24. Johannes Christiaan Schotel, *De veerstoomboot bij de Moerdijk*, 1823, olieverf op paneel, 40 x 54,5 cm., p. 116.
25. Willem van de Velde (II), *Schepen voor de kust*, na 1670, olieverf op paneel, 42 x 46 cm., p. 118
26. Johan Hendrik Boshamer, *Het raderstoomschip 'Prins Frederik'*, circa 1825, olieverf op doek, 46,5 x 39,5 cm., p. 119.
27. Johannes Schotel en Martinus Schouman, *Het bombardement van Algiers, 27 augustus 1816*, 1818, olieverf op doek, 107,5 x 163 cm., p. 126.
28. Johannes Schotel, *Het fregat Zr. Ms. 'IJssel' onder noodtuig lenzend, 27 december 1814*, 1835, olieverf op doek, 51 x 68 cm., p. 128.
29. Geschenk van Arti aan koning Willem III. Eén van de acht lijsten, met hierin de bijdragen van de zeeschilders Nicolaas Riegen (linksboven), Willem Gruyter jr. (rechtsboven) en Everhardus Koster (rechtsonder), in één van de zeven verzamellijsten, 1874, olieverf op paneel, 140 x 210 cm., afzonderlijke paneelschilderingen 25 x 40 cm., p. 136 (idem op p. 1).
30. Jacob Maris, *Schelpenvissers*, 1885, olieverf op doek, 113,5 x 129,3 cm., p. 143.
31. Jozef Israëls, *Kinderen der zee*, 1872, olieverf op doek, 48,5 x 93,5 cm., p. 148.
32. Nicolaas Riegen, *Een schroefstoomscheepje, een tweemaster en een kof*, circa 1875-1889, olieverf op paneel, 28,8 x 40 cm., p. 150.
33. Johannes Christiaan Schotel, *Schepen op een onstuimige zee*, 1826, olieverf op doek, 159,6 x 220,2 cm., p. 160.
34. Nicolaas Baur, *'s Lands oorlogsschip 'Amsterdam' voor de Westerlaag op het IJ voor Amsterdam*, 1807, olieverf op doek, 81,6 x 103,5 cm., p. 169.

35. Christiaan Lodewijk Willem Dreiholtz, *Een schipbreuk op de Engelse kust*, 1839, olieverf op doek, 118 x 160,5 cm., p. 172.
36. Willem Anthonie van Deventer, *Na de storm*, circa 1860, olieverf op doek, 67,5 x 99,2 cm., p. 181.
37. Hendrik Willem Mesdag, *Pinken in de branding*, 1875-1885, olieverf op doek, 90 x 181 cm., p. 183.
38. Nicolaas Baur, *De brand op de werven van Algiers, kort na het begin van het bombardement door de Engels-Nederlandse vloot, 27 augustus 1816*, 1816-1820, olieverf op paneel, 55 x 76 cm., p. 188.
39. Martinus Schouman, *De ontploffing voor Antwerpen van Kanonneerboot nr. 2 onder commando van Jan van Speijk, 5 februari 1831*, 1832, olieverf op paneel, 53 x 76 cm., p. 190.
40. Louis Meijer, detail uit zijn zelfportret, 1838, olieverf op doek, 136 x 120 cm., met *Het stranden der stoomboot Willem I op het koraalrif van Lucipara* op de ezel, p. 195.
41. Louis Meijer, *Man overboord tijdens een eskaderreis*, 1847, olieverf op doek, 129 x 198 cm., p. 198.
42. Jacob Eduard van Heemskerck van Beest, *Tabelloresche roversprauwen vluchtend voor een naderend Nederlands oorlogsschip*, 1864, olieverf op doek, 67 x 107 cm., p. 199.

Figuren

1. Aantal werkzame zeeschilders, 1800-1900, p. 59.
2. Aantal werkzame schilders, waaronder zee- en landschapschilders, 1800-1900, p. 60.
3. Lidmaatschap van zeeschilders bij Pictura, Arti et Amicitiae en Pulchri Studio, 1880-1900, p. 139.
4. Gemiddeld percentage zeeschilders in de ledenbestanden van Picura, Arti en Pulchri per jaar, 1840-1900, p. 140.
5. Aantal marines (als genre) op de ledentoonstellingen van Pictura, Arti et Amicitiae en Pulchri Studio, ingezonden door zeeschilders en door andere schilders, 1870-1900, p. 146.
6. Minimum aantal schilderijen met in de titel de vermelding van een stranding, redding en/of schipbreuk op de *Tentoonstelling van Levende Meesters*, ingezonden door zeeschilders, 1808-1900, p. 173.

Geraadpleegde literatuur en online bronnen

De publicaties met de auteursaanwijzing “[anoniem]” zijn geordend op het jaar van uitgave.

- [anoniem], *Introduction to drawing ships*, Londen 1788-1794.
- [anoniem], (gedeelte uit een verslag van de Vierde Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut over de tentoonstelling in Amsterdam van 1828), *Algemeene konst- en letterbode*, 1829, deel 1, p. 12-13; 71-76.
- [anoniem], *Catalogue d'une superbe collection de dessins et d'esquisses, exécutés et délaissés par feu Mr. J.C. Schotel*, Dordrecht z.j. [1839].
- [anoniem], [bespreking van Louis Meijer, *De schipbreukelingen van Z.M. stoomschip Willem I op de Lucipara*], *De Beeldende Kunsten*, 1(1839-1840)9, p. 1-4.
- [anoniem], 'Tentoonstelling te 's Gravenhage.', *De Beeldende Kunsten*, 1(1839-1840)9, p. 129-144.
- [anoniem], 'Mengelwerk. Bezoeken bij de 's Gravenhaagsche schilders.', *De Beeldende Kunsten*, 2(1840)13, p. 193-197.
- [anoniem], 'Amsterdamsche tentoonstelling', *Kunstkronijk*, 1(1840-1841), p. 25-28; 29-32.
- [anoniem], 'Tentoonstelling te 's Gravenhage', *Kunstkronijk*, 1(1840-1841), p. 81-83; 85-87.
- [anoniem], *Gedenkschrift der oprigting van het standbeeld voor M.A. de Ruyter*, Vlissingen 1842.
- [anoniem], 'Tentoonstelling te 's Gravenhage', *Kunstkronijk*, 3(1843), p. 75-80.
- [anoniem], 'Kunstberigten', *Kunstkronijk*, 4(1843-1844), p. 6.
- [anoniem], 'Het driemanschap', *Kunstkronijk*, 4(1843-1844), p. 16.
- [anoniem], 'De tentoonstelling te Amsterdam. Voor den jare 1844.', *De Nederlandsche Kunstspiegel*, 1(1844-1845)1, p. 12-22.
- [anoniem], 'De tentoonstelling te Amsterdam. Voor den jare 1844. Een blik op de nagezonden stukken', *De Nederlandsche Kunstspiegel*, 1(1844-1845)1, p. 57-61.
- [anoniem], 'Kunstberigten', *Kunstkronijk*, 5(1844-1845), p. 16.
- [anoniem], 'Tentoonstelling van schilder- en kunstwerken van levende meesters, te Rotterdam.', *Kunstkronijk*, 5(1844-1845), p. 5-8; 11-14.
- [anoniem], 'De tentoonstelling van 's Gravenhage in 1845', *Kunstkronijk*, 6(1845-1846), p. 1-2.
- [anoniem], 'Kunstberigten', *Kunstkronijk*, 6(1845-1846), p. 6.
- [anoniem], 'Tentoonstelling te Amsterdam. 1848.', *Kunstkronijk*, 9(1848), p. 78-80; 86-88.
- [anoniem], 'Tentoonstelling te 's Gravenhage, 1849.', *Kunstkronijk*, 10(1849), p. 55-63.

- [anoniem], 'De tentoonstelling te 's Gravenhage. Voor den jare 1853.', *Kunstkronijk*, 15(1854), p. 8-18.
- [anoniem], 'Bezoek aan het museum Boymans', *Kunstkronijk*, 16(1855), p. 93-96.
- [anoniem], 'De tentoonstelling te Rotterdam.1856.', *Kunstkronijk*, 18(1857), p. 25-32; 33-34.
- [anoniem], 'De Haagsche tentoonstelling, 1857.', *Kunstkronijk*, 19(1858), p. 37-39; 41-48.
- [anoniem], 'De Rotterdamsche expositie in 1858.', *Kunstkronijk*, 20(1859), p. 37-39.
- [anoniem], 'De tentoonstellingen te Amsterdam 1858.', *Kunstkronijk*, 20(1859), p. 69-72; 73-77.
- [anoniem], 'De tentoonstelling van schilder- en andere kunstwerken van levende meesters, in de kunstzalen van "Arti et Amicitiae" te Amsterdam', *Kunstkronijk*, 1(1860), p. 62-64.
- [anoniem], *De tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters te 's Gravenhage, 1861; beredeneerd door een kransje van Amsterdamsche kunstvrienden.*, Den Haag 1861.
- [anoniem], 'De tentoonstelling van schilder- en kunstwerken te Rotterdam in 1864.', *Kunstkronijk*, 6(1865), p. 43-48.
- [anoniem], 'De tentoonstelling te 's Gravenhage 1866.', *Kunstkronijk*, 8(1867), p. 57-64.
- [anoniem], 'Necrologie' [Johan Hendrik Louis Meijer, 1809-1866], *Kunstkronijk*, 9(1868), p. 5-8.
- [anoniem], 'De Amsterdamsche tentoonstelling van 1868.', *Kunstkronijk*, 10(1869), p. 84-95.
- [anoniem], 'De driejaarlijkse kunsttentoonstelling te Amsterdam', *Nederlandsche Kunstbode*, 2(1880)39, p. 305-308.
- A., 'Brief van A... uit 's Gravenhage aan B. te Amsterdam', *Algemeene konst- en letterbode*, 1817, deel 2, p. 306-313.
- A., 'Gedachten over den tegenwoordigen toestand der beeldende kunsten in ons vaderland, bij het zien der Haagsche tentoonstelling van kunstwerken in 1833', *Algemeene konst- en letterbode*, 1833, deel 2, p. 285-287; 298-302.
- Aa, A.J. van der (red.), *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1852/1877.
- Abbing, C.A., *Geschiedenis der stad Hoorn*, deel 2, Hoorn 1842.
- Adang, M. en M. van Steenderen, 'Kunstkritiek en kunstwereld in de negentiende eeuw', *Boekmancahier: kwartaalschrift over kunst, onderzoek en beleid*, 11(1999)40, p. 131-145.
- [Alberdingk Thijm, J.A., S.J. van den Bergh], 'Haagsche ten-toon-stelling', *De Spektator van tooneel, concerten en tentoonstellingen*, 1843, deel 2, p. 26-53.
- Alberdingk Thijm, J.A., 'Op 1 november 1876. Aan de Amsterdamsche Kanaalmaatschappij', *Verspreide gedichten van J.A. Alberdingk Thijm, 1841-1889*, bewerkt door J.F.M. Sterck, Amsterdam 1894, p. 137-138.

- A.N.P.G., 'De tentoonstelling te Rotterdam in 1852', *Kunstkronijk*, 13(1852), p. 45-53; 72-77; 78-84.
- Archibald, E.H.H., *The dictionary of sea painters of Europe and America*, Woodbridge 1980/2000.
- *Arti et Amicitiae, Tentoonstelling van kunstwerken door leden der Maatschappij*, z.p. [Amsterdam] 1890.
- *Arti et Amicitiae, Tentoonstelling van kunstwerken door leden der Maatschappij*, z.p. [Amsterdam] 1891.
- *Arti et Amicitiae, Tentoonstelling van kunstwerken door leden der Maatschappij*, z.p. [Amsterdam] 1894.
- *Arti et Amicitiae, Tentoonstelling van kunstwerken vervaardigd door leden der Maatschappij*, z.p. [Amsterdam] 1897.
- *Arti et Amicitiae, Tentoonstelling van kunstwerken vervaardigd door leden der Maatschappij*, z.p. [Amsterdam] 1899.
- *Arti et Amicitiae, Tentoonstelling van schilderijen en studies vervaardigd door H.W. Mesdag*, z.p. [Amsterdam] 1895.
- *Arti et Amicitiae, Tentoonstelling van schilderijen enz. vervaardigd door leden der Maatschappij*, z.p. [Amsterdam] 1896.
- *Arti et Amicitiae, Ter gelegenheid der inhuldiging van H.M. de koningin. Tentoonstelling van schilderijen enz. vervaardigd door leden der Maatschappij*, z.p. [Amsterdam] 1898.
- B., (brief naar aanleiding van de tentoonstelling van levende meesters in Amsterdam), *Algemeene konst- en letterbode*, 1813, deel 2, p. 297-304.
- B., 'Brief wegens de tentoonstelling van kunstwerken van nog in leven zijn Nederlandsche meesters, te Amsterdam 1814.', *Algemeene konst- en letterbode*, 1814, deel 2, p. 344-351.
- B., 'Brief wegens de tentoonstelling van kunstwerken van nog in leven zijn Nederlandsche meesters, te Amsterdam 1816.', *Algemeene konst- en letterbode*, 1816, deel 2, p. 252-255; 261-268.
- B., 'Brief wegens de tentoonstelling der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters te Amsterdam 1818.', *Algemeene konst- en letterbode*, 1818, deel 2, p.342-347; 355-359.
- B., 'Brief wegens de tentoonstelling der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters te Amsterdam 1820.', *Algemeene konst- en letterbode*, 1820, deel 2, p. 269-272; 282-287; 298-302.

- B., 'Brief wegens de tentoonstelling der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, te Amsterdam 1822.', *Algemeene konst- en letterbode*, 1822, deel 2, p. 347-352; 362-366; 377-381.
- B., 'Brief wegens de tentoonstelling der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, te Amsterdam 1824.', *Algemeene konst- en letterbode*, 1824, deel 2, p. 313-318; 329-332; 347-349; 366-372.
- B., X., 'De Amsterdamsche tentoonstelling van 1865', *Kunstkronijk*, 7(1866), p. 77-80.
- Bakker, N., "'Een alsmaar groeiende reputatie". De receptie van Mesdag in Frankrijk en Nederland', M. van Dijk, M. Jonkman, R. Suijver (red.), *Hendrik Willem Mesdag: kunstenaar, verzamelaar, entrepreneur*, Bussum 2015, p. 63-73.
- Bank, J.Th.M., *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*, Den Haag 1990.
- Barrett, B.D., *Artists on the edge. The rise of coastal artists' colonies, 1880-1920*, Amsterdam 2010.
- Beattie, J., *Essays on poetry and music*, Londen/Edinburgh 1778.
- Beattie, J., 'Vertoog over de dichtelijke schikking', A. van der Kroe, Yntema en Tieboel (red.), *Algemeene vaderlandsche letteroefeningen*, Amsterdam 1782, deel 2, p. 195-204; 242-248.
- Beelen, H., I. Biesheuvel, N. van der Sijs (hertaling en inleiding), *Seeman. Maritiem woordenboek van Wigardus à Winschooten*, Zutphen 2011.
- Beer, G. de, *Ludolf Backhuysen (1630-1708). Sein Leben und Werk*, Zwolle 2002.
- Bervoets, J., R. Chamuleau (bezorging en inleiding), *Het dagboek van Alexander Ver Huell 1860-1865*, Zutphen 1985.
- Bell, B., *Betzy Akersloot-Berg (1850-1922), zeeschilderes*, Franeker 2000.
- Bellec, F., Ph. Bosscher, A. Erftemeijer, *Kunst in het kielzog. Het maritieme leven in de Nederlandse kunst/Sillages Neerlandais. La vie maritime dans l'art des Pays-Bas*, tentoonstellingscatalogus, Parijs, Musée de la Marine, Zutphen 1989.
- Berge-Dijkstra, A. van den, H.P. ter Avest (red.), *Woelend water, leven en werk van de zeeschilder Nicolaas Baur (1767-1820)*, tentoonstellingscatalogus, Harlingen, Gemeentemuseum Het Hannemahuis, Harlingen 1993/1994.
- Bergvelt, E., 'Nationale, levende en 19de-eeuwse meesters, Rijksmusea en eigentijdse kunst (1800-1848)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, deel 35, Weesp 1985, p. 77-149.
- Bergvelt, E., 'Lodewijk Napoleon, de levende meesters en het Koninklijk Museum (1806-1810)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, deel 56-57, Zwolle 2005/2006, p. 257-299.
- *Beschrijving van de schilderijen van moderne meesters in de kunstverzameling van Teyler's Stichting te Haarlem*, Haarlem 1900.

- Beste, ten [J. de Vries], 'Gesprek, over de tentoonstelling, te Amsterdam, van de Kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, in den jare 1818', *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1818, deel 2, p. 706-717; 766-776.
- Beylen, J. van, e.a. (red.), *Maritieme encyclopedie*, Bussum 1971.
- Billig, M., *Banal nationalism*, Londen 1995.
- Blok, P.J., P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 delen, Leiden 1911-1937.
- Blotkamp, C., 'Kunstenaars als critici. Kunstkritiek in Nederland, 1880-1895', R.C. Bionda, C. Blotkamp (red.), *De schilders van Tachtig. Nederlandse schilderkunst 1880-1895*, tentoonstellingscatalogus, Amsterdam, Van Goghmuseum, Zwolle/Amsterdam 1991, p. 75-87.
- Bodt, S. de, 'Pulchri Studio. Het imago van een kunstenaarsvereniging in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw*, 14(1990)1, p. 25-42.
- Bodt, S. de, *Halverwege Parijs. Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890*, Gent 1995.
- Boer, M.G. de, *De haven van Amsterdam en haar verbinding met de zee*, Amsterdam 1926.
- Bol, L.J. (inleiding), *Johannes Hermanus Koekkoek (1778-1851)*, tentoonstellingscatalogus, Middelburg, Zeeuws Museum, Middelburg 1963.
- Bol, L.J., *Die Holländische Marinemalerei des 17. Jahrhunderts*, Braunschweig 1973.
- Boomstra, A., *De schilders Hulk, een kunstenaarsfamilie in de 19de eeuw*, Utrecht 1994.
- Boot, W.J.J., *De Nederlandse raderstoomvaart*, Alkmaar 1990.
- Bosboom, J., J. ten Brink (red.), *Holland-Krakatau*, Den Haag z.j. [1883].
- Bosma, H., "'Het verderf van onze kunst in de 18de eeuw, het zoogenaamd behangselschilderen...'", over de Nederlandse behangselschilderkunst, de fabriek voor geschilderd behangsel te Hoorn en enkele kamerdecoraties die daar werden vervaardigd', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, Delft 1985, p. 357-377.
- Bouvier, M.P.L., *Handleiding voor jonge beoefenaars & liefhebbers der schilderkunst*, Breda 1831. Voorwoord en vertaling door J.C. Beijer.
- Brewington, D.E.R., *Dictionary of Marine Artists*, Salem (MA)/Mystic (CT) 1982.
- Bruijn, J.R., C.B. Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, z.p. 2003.
- Broeze, F.J.A., J.R. Bruijn, F.S. Gaastra (red.), *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, Bussum 1977, 4 delen.
- Burg, M. van der, 'Meerman, Johan', *Biografisch Woordenboek van Nederland*, URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/Meerman> [12/11/2013].

- Burke, E., *A philosophical enquiry into the origin of ideas of the sublime and beautiful*, Londen 1757.
- Carasso, D., 'De schilderkunst en de natie. Beschouwingen over de beeldvorming ten aanzien van de zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse schilderkunst, circa 1675-1875', D. Carasso, *In de ban van het beeld. Opstellen over geschiedenis en kunst*, Hilversum 1998, p. 82-109.
- Carasso, D. (red.), *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in 19de-eeuwse taferelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850-1863*, Amsterdam 1991.
- *Catalogus der schilder- en kunstwerken op de tentoonstelling door de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, in 1858.*, z.p. z.j. [Rotterdam 1858].
- *Catalogus der schilder- en kunstwerken op de tentoonstelling door de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, in 1860.*, z.p. z.j. [Rotterdam 1860].
- *Catalogus der schilder- en kunstwerken op de tentoonstelling door de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, in 1867.*, z.p. z.j. [Rotterdam 1867].
- *Catalogus der schilder- en kunstwerken op de tentoonstelling door de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, in 1870.*, z.p. z.j. [Rotterdam 1870].
- *Catalogus der teekeningen, prenten, schilderyen, miniatuuren, emailles, beeldwerken, gehoopte, gediepte, edele en andere steenen, bas-relieven, oude en nieuwere penningen, medailles, atlas van Amsterdam, mathematische, optische en physische werktuigen, van wylenden heer Cornelis Ploos van Amstel, Jac. cornsz.*, 2 delen, z.p. z.j. [Amsterdam 1800].
- *Catalogus eener belangrijke verzameling schilderijen en teekeningen, kapitale moderne Engelsche en Fransche gravures en lithographieën, muziek-instrumenten, physische instrumenten, diverse kunstvoorwerpen, globes en boekenkasten. Nagelaten door de wel edelgeb. heeren G.J. Hoffmann, Kunstschilder; en J. de Graan, Violist, te 's Gravenhage*, Den Haag z.j. [1874].
- *Catalogus en uitlegging der schilderijen van de tentoonstelling, onder directie van W. Esser*, Utrecht 1835.
- *Catalogus van eene aanzienlijke verzameling oude en moderne teekeningen, teekeningen in lijsten, achter glazen; prentteekeningen, prenten, prentwerken en liefhebberijen; alles nagelaten door wijlen den heere Gerrit van der Pals*, z.p. z.j. [Rotterdam 1840]
- Chu, P. ten-Doesschate, *Nineteenth-Century European Art*, Upper Saddle River (NJ) 2006.

- Cuijpers, C., 'Het album Holland-Krakatau (1883). Artistieke liefdadigheid en exotische inspiratie', *De Negentiende Eeuw*, 29(2005)4, p. 219-240.
- D., L. van, 'Tentoonstelling te 's-Gravenhage. 1847.', *Kunstkronijk*, 8(1847), p. 53-55; 60-62; 70-72.
- Daalder, R., G. de Graaff, *Tekenen op zee. Reizende kunstenaars en creatieve zeelieden (1750-2000)*, Zutphen 1999.
- Daalder, R., 'Kunst op Amsterdamse mailschepen', *Amstelodamum*, 93(2006)2, p. 25-29.
- Daalder, R., 'Altijd feest met De Ruijter', S. de Meer, J. Schokkenbroek (red.), *Hoogtij. Maritieme identiteit in feesten, tradities en vermaak*, Zutphen 2013, p. 17-26.
- Daalder, R., *Van de Velde & Zoon, zeeschilders. Het bedrijf van Willem van de Velde de Oude en Willem van de Velde de Jonge, 1640-1607*, Amsterdam 2013.
- Dekker, P., 'De walvisvangst-afbeeldingen door de Helderse schilder Jan Mooy', *De blauwe wimpel*, 26(1971)11, p. 325-328.
- Dekkers, D.P., *Jozef Israëls. Een succesvol schilder van het vissersgenre*, Amsterdam 1994.
- Delft, M. van, 'Kunstbeschouwingen bij Pulchri Studio 1847-1917', *Die Haghe*, Den Haag 1980, p. 147-168.
- Dordrechts Museum en Culturele Raad Dordrecht, *Tweehonderd jaar Pictura, een tekengenootschap in Dordrecht*, Dordrecht 1975.
- E. [E.M. Engelberts], 'Onderzoek naar de oorzaken van het verval der schilderkunst in Nederland', *Nieuwe vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak*, 2(1798), Tweede stuk, p. 212-222; 258-266; 324-329.
- E., M., [Marcellus Emants], 'De Haagsche tentoonstelling van schilderijen', *Nederlandsche Kunstbode*, 2(1875)11, p. 81-84.
- Eekhout, L., *Het admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991*, Amsterdam 1992.
- Eekhout, M., 'Helden van Doggersbank. De herinneringscultuur van een onbesliste zeeslag op 5 augustus 1781'. Ongepubliceerd onderzoek voor Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam, 2014, p. 1-19.
- Elphick, S.D., 'Kunstschatten en herinneringsvoorwerpen', G.M.W. Acda (e.a.), *Het Instituut. Honderdzeventig jaar opleiding tot marineofficier 1829-1999*, Amsterdam 2000, p. 231-257.
- Enthoven, V., R. Daalder, P. Blom, *Een Zeeuwse zeeschilder. Engel Hoogerheyden (1740-1807)*, Vlissingen 2007.
- Erkelens, J., 'De gebroeders Abraham en Jacob van Strij; een biografie van twee Dordtse schilders', *Oud Holland*, 90(1976)3, p. 186-200.

- Erkelens, J., 'Martinus Schouman (1770-1848). Biografie van een Dordtse zeeschilder', *De Negentiende Eeuw*, 7(1983)4, p. 277-294.
- Erkelens, J., 'Dordtse schilders, 3: Johan Hendrik Boshamer (1776-1862)', *Kwartaal en teken van Dordrecht*, 13(1987)4, p. 12-16.
- Erkelens, J., 'Dordtse schilders, 7: Frans Jacobus van den Blijk (1806-1876)', *Kwartaal en teken van Dordrecht*, 17(1991)1, p. 9-12.
- Eynden, R. van, 'Andwoord op de vraag van Teylers Tweede Genootschap te Haarlem, voor den jaare 1782 uitgeschreven over den nationaalen smaak der Hollandse school in de teken- en schilderkunst', *Verhandelingen uitgegeeven door Teyler's Tweede Genootschap*, 5de stuk, Haarlem 1787.
- Eynden, R. van, A. van der Willigen, *Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw*, Haarlem 1816-1840, 4 delen.
- Eyriés, J.B.B., *Histoire des naufrages, ou recueil des relations les plus intéressantes des naufrages, hivernemens, délaissemens, incendies, et autres événements funestes arrivé depuis le XVe siècle jusqu' à nos jours; par Deperthes. Nouvelle édition, [...]*, drie delen, Parijs 1815.
- Feith, R., *Brieven over verscheiden onderwerpen*, deel 6, Amsterdam 1793.
- Fleurbaay, E., M. van der Wal, *Koning Willem III en Arti. Een kunstenaarsvereniging en haar beschermheer in de 19de eeuw*, tentoonstellingscatalogus, Amsterdam, Paleis op de Dam, Amsterdam 1984.
- Foreestier, P. [J.A. Alberdingk Thijm], 'Achtste brief van Pauwels Foreestier. Amsterdamsche ten-toon-stelling. 1844.', *De Spektator*, 1844, deel 4, p. 170-203.
- Foreestier, P. [J.A. Alberdingk Thijm], 'Uit het dagboek van Pauwels Foreestier. De Haagsche ten-toon-stelling in 1847', *De Spektator. Kritiesch en historiesch kunstblad*, 1847, deel 7, p. 46-64.
- Gaschke, J. (red.), *Turmoil and tranquility. The sea through the eyes of Dutch and Flemish masters, 1550-1700*, tentoonstellingscatalogus, Londen, National Maritime Museum, Londen 2008.
- Gelder, H.E. van, *Honderd jaar Haagsche Schilderkunst in Pulchri Studio*, Amsterdam 1947.
- Giersbergen, W. van, *Rotterdamse meesters. Twee eeuwen kunstacademie in Rotterdam 1773-1998*, Leiden 2012.
- Giltaij, Jeroen en Jan Kelch (red.), *Lof der zeevaart. De Hollandse zeeschilders van de 17de eeuw*, tentoonstellingscatalogus, Rotterdam, Boijmans van Beuningen, Berlijn, Gemäldegalerie Bodemuseum, Rotterdam/Berlijn 1996.
- Goedde, L.O., *Tempest and shipwreck in Dutch and Flemish art*, Londen 1989.

- Gram, J., “Pulchri Studio 1847-1897”, in: *Catalogus der tentoonstelling van schilderijen van Overleden meesters (werkende leden) ter gelegenheid van het 50 jarige bestaan van het Genootschap*, Den Haag 1897.
- Grever, M., K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, Amsterdam 2007.
- Groot, J.M. (red.), W. de Paus, G.J. Schweitzer (eindred.), *Een onsterfelijk zeeschilder. J.C. Schotel, 1787-1838*, Zwolle 1989.
- H. [Jacob Otten Husly], ‘De eer der Hollandsche schilders verdedigd tegen het algemeene vooroordeel, dat zy by die van andere natien, veel min by de ouden, niet zouden te vergelyken zijn’, *Algemeen magazyn, van wetenschap, konst en smaak*, Amsterdam 1787, deel 2, 1ste stuk, p. 341-376.
- Heesters, J.H.P., *Vier eeuwen behang. De geschiedenis van de wandbespanning in Nederland*, Delft 1988.
- Heteren, M. van, G. Jansen, R. de Leeuw (red.), *Poëzie der werkelijkheid: Nederlandse schilders van de negentiende eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2000.
- Heij, J.J. (red.), *Een vereeniging van ernstige kunstenaars. 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989*, Amsterdam 1989.
- Heijbroek, J.F., E.L. Wouthuysen, *Portret van een kunsthandel. De firma Van Wisselingh en zijn compagnons, 1838-heden*, Zwolle/Amsterdam 1999.
- *Historische Galerij, afkomstig van de Maatschappij Arti et Amicitiae te Amsterdam: tentoonstelling van vijftig der voornaamste schilderijen in de kunstzaal van het genootschap Pulchri Studio*, Den Haag 1895.
- Hofdijk, W.J., ‘Het uitzeylen van Barends en Rijp, 18 mei 1596. Bij de schilderij van E. Koster’, *Kunstkronijk*, 5(1864), p. 70-72.
- Honings, R., ‘Indische schipbreukpoëzie. De ondergang van de stoomboot Willem I (1837) als prijsvraagonderwerp’, *Indische Letteren*, 25(2010), p. 194-207.
- Hoogenboom, A., ‘De rijksoverheid en de moderne beeldende kunst in Nederland, 1795-1848’, *Kunst en beleid in Nederland*, Amsterdam 1985, p. 13-79.
- Hoogenboom, A., *De stand des kunstenaars. De positie van kunstschilders in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1993.
- Hoogenboom, A., ‘Het landschap en de markt. De markt voor eigentijdse, nationale landschapschilderkunst in Nederland, 1800-1900’, W. Loos, R-J te Rijdt, M. van Heteren, e.a., *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw*, Amsterdam, Rijksmuseum, Blaricum/Amsterdam 1997, p. 85-94.
- Hoogewerff, G.J., *De geschiedenis van de Sint Lucasgilden in Nederland*, Amsterdam 1947.

- Hoogstraten, S. van, *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkunst: anders de zichtbaere werelt*, Rotterdam 1678.
- Hoop jr., A. van der, 'Redevoering over de verplichting des schilders, om in zijne voorstellingen te streven naar waarheid', *Bijdragen tot Boeken- en Menschenkennis*, Dordrecht 1834, deel 4, p. 327-343.
- Houbraken, A. *De groote schouburgh der Nederlantse konstschilders en schilderessen*, 3 delen, Amsterdam 1718-1721.
- Huebner, F.M., *De Romantische schilderkunst in de Nederlanden (1780-1840)*, Den Haag 1942.
- Huussen jr., A.H., *Een vergeten schilder en zijn dochter: Eduard van Heemskerck van Beest (1828-1894) en Jacoba van Heemskerck (1876-1923)*, Cahiers uit het Noorden (I), Haren 2004.
- I., J.J., 'De Haagsche Tentoonstelling', *De Portefeuille*, 12(1890)8, p. 103-105; nr. 9, p. 113-116; nr. 10, p. 127-129; nr. 12, p. 154-156.
- Immerzeel jr., J., *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende tot op de helft der negentiende eeuw*, Amsterdam 1855, 3 delen. (herdruk Amsterdam 1974)
- Janson, H.W., *History of Art*, vierde editie, herzien en uitgebreid door A.F. Janson, 1982.
- Jeltjes, H.F.W., *Willem Roelofs. Bizonderheden betreffende zijn leven en zijn werk*, Amsterdam 1911.
- Jensen, L. (red.), *The roots of nationalism. National identity formation in early modern Europe, 1600-1815*, Amsterdam 2016 a.
- Jensen, L., *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815*, Nijmegen 2016 b.
- J.H.S. [J. de Vries], 'Beschouwing van de tentoonstelling der kunstwerken van levende Nederlandsche meesters, in october 1816, te Amsterdam', *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1816, deel 2, p. 761-781.
- Johan, 'Brieven over de stedelijke tentoonstelling te Amsterdam 1856.', *Kunstkronijk*, 18(1857), p. 69-71.
- K., J. [J.J. van Santen Kolff], 'Een blik in de Hollandsche schildersschool onzer dagen', *De Banier*, 1(1875)2, p. 258-271; 306-337 en 1(1875)3, p. 43-73; 157-203.
- Kastele, R.P. van de, *Redevoering, tot lof der vaderlandsche schilders en aanspraak ter gelegenheid van het uitdeelen der pryzen by de Vrye Teekenacademie in 's Gravenhage, Op den 30 van den Bloeimaand 1809*, Den Haag z.j. [1809].
- Keikes, W.H., 'Een redding door de loodsschokker van Brouwershaven als inspiratiebron voor de zeeschilder C.C. Kannemans', *Antiek*, 6(1972)8, p. 509-517.
- Kelch, J., *Studien zu Simon de Vlieger als Marinemaler*, Berlijn 1971.

- Keyes , G.S. (red.), *Mirror of empire. Dutch marine art of the seventeenth Century*, tentoonstellingscatalogus, Minneapolis, The Minneapolis Institute of Arts, Toledo, The Toledo Museum of Art, Los Angeles, Los Angeles County Museum of Art, Cambridge/NY 1990.
- Kikkert, P., 'Verhandeling over de oorzaak van het gebrek aan uitmuntende historieschilders in ons land, en de middelen, geschikt tot derzelve vorming', *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap*, 17de Stuk, Haarlem 1809, p. 1-246.
- Knoef, J., *Van Romantiek tot Realisme*, Den Haag 1947.
- Knoef, J., *Tusschen Rococo en Romantiek*, Den Haag 1948.
- Knolle, P., 'De waardering van het landschapstuk in de Nederlandse kunsttheorie van de 18de en vroege 19de eeuw', Bergvelt, E., D. Dekkers, E. de Jong (red.), *Reizen naar Rome. Italië als leerschool voor Nederlandse kunstenaars omstreeks 1800/Paesaggisti ed altri artisti. Olandesi a Roma intorno al 1800*, tentoonstellingscatalogus, Haarlem, Teylers Museum, Rome, Istituto Olandese di Roma, Haarlem/Rome 1984.
- Knolle, P., 'Het kunstkarakter onzer schildernatie. Nationale en internationale oriëntatie bij het stimuleren van de 'Hollandse school' 1750-1820.', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 24(1992)1, p. 121-139.
- *Koninklijke verzameling van schilderijen van levende meesters der Nederlandsche scholen op het paviljoen te Haarlem*, Haarlem z.j.
- Koolhaas, E. en S. de Vries, 'Terug naar een roemrijk verleden. De zeventiende-eeuwse schilderkunst als voorbeeld voor de negentiende eeuw', F. Grijsenhout en H. van Veen (red.), *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd*, Nijmegen 1992, p. 107-138.
- Koolhaas-Grosfeld, E., 'Nationale versus goede smaak', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 95(1982)4, p. 605-636.
- Koolhaas-Grosfeld, E., 'Op zoek naar de Gouden Eeuw. De herontdekking van de 17de-eeuwse Hollandse schilderkunst', L. Tilborgh en G. Jansen (red.), *Op zoek naar de Gouden Eeuw. Nederlandse schilderkunst 1800-1850*, Zwolle 1986, p. 28-49.
- Koolhaas-Grosfeld, E., *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800*, Zutphen 2010.
- Kraan, H. *Dromen van Holland. Buitenlandse kunstenaars schilderen Holland 1800-1914*, Zwolle 2002.
- Kramm, C., *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs, en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*, Amsterdam 1857-1864, 7 delen.
- Lairese, G. de, *Groot Schilderboek*, Amsterdam 1712.

- Leerssen, J., *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*, Amsterdam 1999.
- Leerssen, J., *De bronnen van het vaderland, Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890*, Nijmegen 2006.
- Leerssen, J., *Nationalisme*, Amsterdam 2015.
- Leeuw, R. de, J. Reynaerts, B. Tempel (red.), *Meesters van de Romantiek*, tentoonstellingcatalogus, Rotterdam, Kunsthal, Amsterdam, Rijksmuseum, Zwolle 2005.
- Lemmers, A., *Techniek op schaal. Modellen en technologiebeleid van de Marine 1725-1885*, Amsterdam 1996.
- Lennep, J. D. van, *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*, 1828.
- [Lennep, J. van], 'Beoordeeling der tentoonstelling', *De naprater*, (1826)40, p. 640-650; (1826)41, p. 657-669; (1826)42, p. 673-684; (1826)43, p. 689-694.
- Lennep, J. van, W. Moll, J. ter Gouw, *Nederlands geschiedenis en volksleven in schetsen. Staalgravuren naar de schilderijen van de Historische Galerij der Maatschappij Arti et Amicitiae, door W. Steelink, J.H. Rennefeld, C.L. van Kesteren en H. Sluijter D.Jz.*, z.j. Leiden [1868-1872], 4 delen.
- Lennep, J. van, *Zeemans-woordeboek*, Amsterdam 1856.
- Loos, W., R-J te Rijdt, M. van Heteren, e.a., *Langs velden en wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw*, Amsterdam, Rijksmuseum, Blaricum/Amsterdam 1997.
- Loos-Haaxman, J. de, 'De behangselfabriek der Vaderlandsche Maatschappij te Hoorn', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, deel 12, z.p. 1961, p. 149-162.
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zynde Hollandsche meesters, welke tot de algemeene tentoonstelling van 1810 zyn toegelaten.*, z.p. z.j. [Amsterdam 1810].
- *Lijst der schilderstukken van nog leevende inlandsche meesters, welken tot de algemeene tentoonstelling en prys-uitdeling door zijne majesteit den koning bepaald op den 15 September 1808, zyn toegelaten*, z.p. z.j. [Amsterdam 1808].
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zyn toegelaten tot de algemeene tentoonstelling van 1813*, z.p. z.j. [Amsterdam 1813].
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zyn toegelaten tot de tentoonstelling van 1816*, z.p. z.j. [Amsterdam 1816].
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zyn toegelaten tot de tentoonstelling van 1818*, z.p. z.j. [Amsterdam 1818].
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Dordrechtse meesters welke zich bevinden op de tentoonstelling te Dordrecht in den jare 1819*, Dordrecht 1819.

- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling van den Jare 1820, z.p. z.j. [Amsterdam 1820].*
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling van den Jare 1822, z.p. z.j. [Amsterdam 1822].*
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling van den Jare 1826, z.p. z.j. [Amsterdam 1826].*
- *Lijst der schilderwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage van den Jare 1827, Den Haag z.j. [1827].*
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling van den Jare 1828, z.p. z.j. [Amsterdam 1828].*
- *Lijst der schilder- en kunstwerken, van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage. Van den Jare 1830, Den Haag z.j. [1830].*
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling van den Jare 1832, z.p. z.j. [Amsterdam 1832].*
- *Lijst der schilder- en kunstwerken, van nog in leven zijnde Noord-Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage. Van den Jare 1833, Den Haag z.j. [1833].*
- *Lijst der Kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche Meesters, welke zijn toegelaten tot den Tentoonstelling van den Jare 1834, z.p z.j. [Amsterdam 1834].*
- *Lijst der kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling van den Jare 1836, te Rotterdam, z.p. z.j. [Rotterdam 1836].*
- *Lijst der schilder- en kunstwerken van levende meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage, van den jare 1837., Den Haag z.j. [1837].*
- *Lijst der schilder- en kunstwerken van levende meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage, van den jare 1839., Den Haag z.j. [1839].*
- *Lijst der Kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche Meesters, welke zijn toegelaten tot den Tentoonstelling van den Jare 1838, z.p z.j. [Amsterdam 1838].*
- *Lijst der schilderijen en kunstwerken, door nog in leven zijnde Nederlandsche meesters vervaardigd, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te Zwolle, voor den jare 1844, z.p. z.j. [Zwolle 1844].*
- *Lijst van Voortbrengselen van Schilder, Teeken-, Graveer-, Bouw- en Beeldhouwkunst, te Amsterdam, welke zijn toegelaten tot de Tentoonstelling van den Jare 1844, z.p. z.j. [Amsterdam 1844].*
- *Lijst der schilder- en kunstwerken van levende meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage, van den jare 1845., Den Haag z.j. [1845].*

- *Lijst der schilder- en kunstwerken van levende meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage, van den jare 1847.*, Den Haag z.j. [1847].
- *Lijst der schilder- en kunstwerken van levende meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage, van den jare 1849.*, Den Haag z.j. [1849].
- *Lijst der schilder- en kunstwerken van levende meesters, welke zijn toegelaten tot de tentoonstelling te 's Gravenhage, van den jare 1851.*, Den Haag z.j. [1851].
- Madelein, C., *Juigchen in den adel der menschlijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden 1770-1830*, Gent 2008.
- Mander, K. van, *Het Schilder-Boeck*, Haarlem 1604.
- Manen Adsz., J. van, 'Verhandeling over de oorzaak van het gebrek aan uitmuntende historieschilders in ons land, en de middelen, geschikt tot derzelve vorming', *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap*, 17de Stuk, Haarlem 1809, p. 331-424.
- Manning, A.F. (red.), *Onze lage landen. De bewoners vanaf de ijstijd tot heden*, Weert 1982.
- Marius, G.H., *De Hollandsche schilderkunst in de negentiende eeuw*, Den Haag 1920.
- Martis, J.A., *Voor de kunst en voor de nijverheid. Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland*, Amsterdam 1990.
- Mathijssen, M., *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*, Nijmegen 2004.
- Mathijssen, M., *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw*, Nijmegen 2013.
- [Meerman, J.], 'Ten-toon stelling der Schilderyen, in het Kon. Paleis, te Amsterdam. (Overgenomen uit de Koningl. Courant.)', *Algemeene konst- en letterbode*, 1808, deel 2, p. 292-295; 307-311.
- Meischke, R. en H.E. Reeser (red.), *Het Trippenhuys te Amsterdam*, Amsterdam 1983.
- Meijer, L., *Verklaring der schilderij, voorstellende de schipbreukelingen van Z.M. Stoomschip Willem I. op de Lucipara*, Deventer 1839.
- Miedema, H., *Kunst, kunstenaar en kunstwerk bij Karel van Mander: een analyse van zijn levensbeschrijvingen*, Alphen aan den Rijn 1981.
- Miedema, H., 'De Sint Lucasgilden van Haarlem en Delft in de zestiende eeuw', *Oud Holland*, 99(1985)2, p. 77-108.
- Moes, E.W., E. van Biema, *De Nationale Konst-Gallery en het Koninklijk Museum. Bijdrage tot de geschiedenis van het Rijksmuseum*, Amsterdam 1909.
- Monk, S.H., *The sublime. A study of critical theories in XVIII-Century England*, New York (NY) 1935.
- Muller, F., *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, deel 4, Amsterdam 1882.
- Muller, F., *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, supplement, Amsterdam 1882.

- N., J. v., 'De driejaarlijksche Salon', *De Portefeuille*, 11(1889)23, p. 286; nr. 24, p. 292-293; nr. 25, p. 305; nr. 27, p. 6; nr. 28, p. 5-6.
- *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, zie: Blok 1911-1937.
- *Notitie der koninklijke verzameling van schilderijen van levende meesters op het paviljoen te Haarlem*, Den Haag z.j.
- Obreen, J.M., *Catalogus der verzameling van modellen van het Departement van Marine*, Den Haag 1858.
- Oosten, F.C. van, *Schepen onder stoom. De geboorte van het stoomschip*, Bussum 1972.
- Oosterwijk, B., *Wind in de zeilen. Scheepstekenaar Jacob Spin (1806-1875)*, Rotterdam 2005.
- Os, H. van, *Augustinus op het strand*, Amsterdam 2008.
- Ouwerkerk, A., *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Leiden 2003.
- P., 'Tentoonstelling van schilderijen te Rotterdam', *De Portefeuille*, 7(1885)11, p. 172.
- Paarlberg, S. en H. Slechte (red.), *Willem II. De koning en de kunst*, tentoonstellingscatalogus, Sint Petersburg, Staatsmuseum De Hermitage, Dordrecht, Dordrechts Museum, Luxemburg, Villa Vauban – Musée d'Art de la Ville de Luxembourg, z.p. [Zwolle] 2014.
- Paulsen, H., 'Kunst. Schilderkunst op de Parijse tentoonstelling', *De nieuwe gids*, 4(1889) deel 2, p. 430-442.
- Platier-van Engeland, M., 'Van den storm in de stilte' *De Zeeuwse schildersfamilie Schütz (1817-1933)*, Middelburg 1998.
- Ploos van Amstel, C., 'Redenvoering over den aart en de beoefening van de Poezy der schilderkunst. Gedaan den 30den May, 1781', in *Redenvoeringen gedaan in de Tekening-Academie te Amsterdam*, Amsterdam 1785, p. 169-271.
- Ploos van Amstel, C., 'Redenvoering over 't bevallige in de eenvoudige natuur. Gedaan den 4den May, 1785', in *Redenvoeringen gedaan in de Tekening-Academie te Amsterdam*, Amsterdam 1785, p. 273-325.
- Pol, P. van der, 'Studiemateriaal van C.C. Kannemans', *Breda's Museum*, 6(1997)1, z.p.
- Poldervaart, A.A., *Gerrit Groenewegen (1754-1826). Maritiem kunstenaar*, tentoonstellingscatalogus, Vlaardingen, Visserijmuseum/Vlaardings Museum, Vlaardingen 2004.
- Poort, J., *Hendrik Willem Mesdag 'Artiste peintre à La Haye'*, Wassenaar 1981.
- [Potgieter, E.J.], 'Wenken en gevoelens over de jongste tentoonstelling van schilderijen te Amsterdam 1834 (medegedeeld in gesprekken).', *De Muzen*, 1834-1835, p. 175-185; 244-267.
- Potgieter, E.J., 'Het Rijks-museum te Amsterdam', *De Gids*, 1844, deel 2, p. 17-26; 208-216; 391-423; 585-595; 599-609.

- Praamstra, O., *Busken Huet. Een biografie*, Amsterdam 2007.
- Prud'homme van Reine, R.B. (samenstelling), *Inventarisatie verzamelgebied en verzamelbeleid van de leden der Sectie Scheepvaart- en Maritieme Musea van de Nederlandse Museumvereniging*, Amsterdam 1985.
- [Pulchri Studio], *Catalogus der schilder- en kunstwerken op de tentoonstelling te houden door het genootschap Pulchri Studio onder beschermheerschap van Z.M. den koning ten voordeele van het Ondersteuningsfonds voor hulpbehoevende Kunstenaren, hunne Weduwen en Weezen hier ter stede*, z.p. [Den Haag] 1870.
- [Pulchri Studio], *Catalogus der tentoonstelling van schilderijen, schetsen, teekeningen en etsen der werkende leden van Pulchri Studio te 's-Gravenhage, ter gelegenheid van de opening der Kunstzaal*, Den Haag 1888.
- Pulchri Studio, *Catalogus der tentoonstelling van schilderijen van overleden meesters (Werkende leden) ter gelegenheid van het 50 jarig bestaan van het Genootschap*, Den Haag 1897 a.
- Pulchri Studio, *Catalogus Tentoonstelling van Schilderijen en Beeldhouwwerk van Werkende Leden*, z.p. [Den Haag] 1899.
- Pulchri Studio, *Catalogus Tentoonstelling van Schilderijen en Beeldhouwwerk van Werkende Leden*, Den Haag 1900.
- Pulchri Studio, *Catalogus Tentoonstelling van Schilderijen van Gewone en Buiten Leden*, z.p. [Den Haag] 1893.
- Pulchri Studio, *Catalogus Tentoonstelling van Schilderijen van Werkende Leden*, z.p. [Den Haag] 1891.
- Pulchri Studio, *Catalogus Tentoonstelling van Schilderijen van Werkende Leden*, z.p. [Den Haag] 1895.
- Pulchri Studio, *Catalogus Tentoonstelling van Schilderijen van Werkende Leden*, z.p. [Den Haag] 1896.
- Pulchri Studio, *Catalogus Tentoonstelling van Schilderijen van Werkende Leden*, z.p. [Den Haag] 1898.
- Pulchri Studio, *Catalogus van de tentoonstelling van schilderijen door Werkende Leden van het Genootschap*, Den Haag 1889.
- Pulchri Studio, *Tentoonstelling van schilderijen, teekeningen, enz.*, z.p. [Den Haag] 1897 b.
- Quarm, R., 'British marine painting and the continent 1600-1850', *The Mariner's Mirror*, 97(2011)1, p. 180-192.
- Quilley, G., 'Missing the boat: the place of the maritime in the history of British visual culture', *Visual Culture in Britain*, 1(2000)2, p. 79-92.

- Quilley, G., *Empire to nation. Art, history and the visualization of maritime Britain 1786-1829*, New Haven (CT)/Londen 2011.
- R., 'De tentoonstelling te Rotterdam voor het jaar 1850', *Kunstkronijk*, 11(1850), p. 51-57; 60-66.
- R. [J.A. Alberdingk Thijm (?)], 'De tentoonstelling te 's Gravenhage in 1851', *Kunstkronijk*, 12(1851), p. 49-60; 62-70.
- R. [J.A. Alberdingk Thijm, S.J. van den Bergh], 'Haagsche ten-toon-stelling in 1845', *De Spektator*, 1845, deel 5, p. 211-225; 241-260; 319-333.
- Reichwein, G., E. Bergvelt, F. Wieringa, *Levende Meesters. De schilderijenverzameling van C.J. Fodor (1801-1860)*, Amsterdam 1995.
- Reyding, A., 'De driejaarlijkse tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters te Amsterdam', *De Portefeuille*, 8(1886)27, p. 437-438; nr. 30, p. 473-474; nr. 31, p. 489-490; nr. 32, p. 501-502.
- Reynaerts, J., *Het karakter onzer Hollandsche School. De Koninklijke Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam 1817-1870*, Leiden 2001.
- Reynaerts, J., *Spiegel van de werkelijkheid. 19de-eeuwse schilderkunst in Nederland*, Amsterdam/Brussel 2019.
- Robinson, M.S., *Van de Velde. A catalogue of paintings of the Elder and the Younger Willem van de Velde*, Londen 1990, 2 delen.
- R.P., *Beoordeling der schilderwerken van levende Nederlandsche meesters, op de tentoonstelling te 's Gravenhage, in 1827*, Rotterdam 1827.
- Russell, M., *Visions of the sea: Hendrick C. Vroom and the origins of Dutch marine painting*, Leiden 1983.
- Rijswijk, P. van, *Fiksche lui. De Spektator van J.A. Alberdingk Thijm 1842-1850*, Zutphen 2009.
- Scheen, P.A., *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, Den Haag 1969/1970.
- Schimmelpenninck van der Oije, C., 'De 'Atlas voor de geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen' van Jonkheer Mr. J.C. de Jonge', *In het kielzog*, L. Akveld, F. Broeze, F. Gaastra, G. Jackson, W. Mörzer Bruyns (red.), Amsterdam 2003, p. 505-512.
- Schotel, G.D.J., *Leven van den zeeschilder J.C. Schotel*, Haarlem 1840.
- Schotel, G.D.J., *De zeeschilder P.J. Schotel*, Utrecht 1866.
- Schotel, P.J., *Heldendaden der Nederlanders ter zee van de vroegste tijden tot op heden, naar aanleiding van de Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen, door Mr. J.C. de Jonge; ontworpen, op steen geteekend en met een' ophelderenden tekst voorzien.*, Amsterdam z.j. [1849-1855].
- Schouten, W., *Reistogt naar en door Oostindiën*, Utrecht/Amsterdam 1775.

- Schwartz, J.H.F., 'Van de 'Phoenix', de 'Cycloop' en de 'Sambre'. J.F. Schütz als documentalist.', *Den Spiegel*, 16(1998)4, p. 19-23.
- Serres, D. en J. Serres, *Liber Nauticus and the instructor in the art of marine drawing*, Londen 1805.
- Sillevis, J. en H. Kraan (red.), *De School van Barbizon. Franse meesters van de 19de eeuw*, Den Haag 1985.
- Sillevis, J., I. Smets, J. Stumpel, *De schilderkunst der Lage Landen. De negentiende en twintigste eeuw*, deel 3, Amsterdam 2007.
- Sinnighe Damsté, W.A., *Het Noordzeekanaal 1863-1883. De geschiedenis van een concessie*, Nijmegen 2001.
- S...I, F., 'De ten-toon-stelling in "Arti". Mei, juni 1848.', *De Spektator. Kritiesch en Historiesch Kunstblad*, 1848, deel 7, p. 221-232.
- Stolwijk, C., *Uit de schilderswereld in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden 1998.
- Streng, C.F.M., '*Realisme*' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875. Een begripshistorische studie, Amsterdam 1995-a.
- Streng, C.F.M., 'Opvattingen over individualiteit en algemeenheid in de Nederlandse kunst- en literatuurbeschouwing rond het midden van de negentiende eeuw', *De Negentiende eeuw*, 19(1995-b)3, p. 161-186.
- Taurel, C.Ed., "De Maatschappij Arti et Amicitiae", in: *Oud en Nieuw op het gebied van Kunst- en Kunst-Nijverheid in Holland en België*, Amsterdam 1889.
- Taylor, J., *Marine painting. Images of sail, sea and shore*, Londen 1995.
- Tempel, B., 'De kunst van het recenseren. De kunstkritieken van J. van Santen Kolff', *Jong Holland*, 14(1998)1, p. 32-40.
- *Tentoonstelling te Amsterdam voor den Jare 1846*, z.p z.j. [Amsterdam 1846].
- *Tentoonstelling te Amsterdam voor den Jare 1848*, z.p z.j. [Amsterdam 1848].
- *Tentoonstelling van schilder- en andere werken van levende kunstenaars te Amsterdam, in den Jare 1852.*, Amsterdam z.j. [1852].
- *Tentoonstelling van schilder- en andere werken van levende kunstenaars te Amsterdam, in den Jare 1858.*, Amsterdam z.j. [1858].
- *Tentoonstelling van schilder- en andere werken van levende kunstenaars te Amsterdam, in den Jare 1860.*, Amsterdam z.j. [1860].
- *Tentoonstelling van schilder- en andere werken van levende kunstenaars te Amsterdam, in den Jare 1865.*, Amsterdam z.j. [1865].
- *Tentoonstelling van schilder- en andere werken van levende kunstenaars te Amsterdam, in den Jare 1868.*, Amsterdam z.j. [1868].

- *Tentoonstelling van schilder- en kunstwerken van levende meesters, te Rotterdam, voor den jare 1848., z.p z.j. [Rotterdam 1848].*
- *Tentoonstelling van schilder- en kunstwerken van levende meesters, te Rotterdam, voor den jare 1850., z.p z.j. [Rotterdam 1850].*
- *Tentoonstelling van schilder- en kunstwerken van levende meesters, te 's Gravenhage, in 1841, z.p. z.j. [Den Haag 1841].*
- *Tentoonstelling van schilder- en kunstwerken van levende meesters 's Gravenhage 1853, Den Haag z.j. [1853].*
- *Tentoonstelling van schilder- en kunstwerken van levende meesters 's Gravenhage 1857, Den Haag z.j. [1857].*
- *Tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters 's Gravenhage 1861, Den Haag z.j. [1861].*
- *Tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters 's Gravenhage 1863, Den Haag z.j. [1863].*
- *Tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters 's Gravenhage 1866, Den Haag z.j. [1866].*
- *Tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters 's Gravenhage 1872, Den Haag z.j. [1872].*
- *Tentoonstelling van kunstwerken van levende meesters 's Gravenhage 1890, Den Haag z.j. [1890].*
- *Tentoonstellingscatalogus, Het vaderlandsch gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis, Amsterdam, Rijksmuseum, Amsterdam 1978.*
- *Tentoonstellingscatalogus, Onderwerpen der Historische Tafereelen in de kunstzalen der Maatschappij Arti et Amicitiae, z.p 1881.*
- Thiel, P.J.J. van, 'De inrichting van de Nationale Konst-Gallery in het openingsjaar 1800', in: *Oud Holland*, 95(1981)4, p. 170-227.
- Thieme, U., F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig 1907-1950. (herdruk München 1992)
- Tibbe, L., *Verstrengeling van traditie en vernieuwing. 1885-1905. Kunstkritiek in Nederland tijdens het fin de siècle*, Rotterdam 2014.
- Toussaint, A.L.G., 'Bij eene teekening van den ridder P.J. Schotel', *De Tijd, merkwaardigheden der letterkunde en geschiedenis van den dag voor de beschaafde wereld*, vijfde deel, Den Haag 1847, p. 83-89.
- Turner, J. (red.), *The Dictionary of Art*, Londen 1996.

- Vandersmissen, H., S. Zeeman, K. Brinkman, *Redders. 175 jaar Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij*, Wormer 1999.
- Verhoogt, R.M., 'Free access to the history of art: art reproduction and the appropriation of the history of art in nineteenth-century culture', *Free access to the past. Romanticism, cultural heritage and the nation*, L. Jensen, J. Leerssen, M. Mathijssen (red.), Leiden 2010, p. 149-169.
- Vermij, P. (eindred.), *De Nederlandse Wetenschapsagenda*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam 2011.
- Vogel-Wessels Boer, I.H., 'Jan Arends, Engel Hoogerheyden en David Kleyne in advertenties', *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 17(2008)1, p. 18-23.
- [Vries, J. de], 'Viertal brieven, over de tentoonstelling, te Amsterdam, over de kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche meesters, van den jare 1822', *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1823, deel 2, p. 23-34; 128-139.
- [Vries, J. de], 'Viertal brieven aan eenen vriend, over de tentoonstelling van nog levende Nederlandsche meesters, te Amsterdam, van den jare 1824', *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1825, deel 2, p. 28-36; 82-86; 175-180; 224-230.
- Vries, L. de, *How to create beauty: de Laisse on the theory and practice of making art*, Leiden 2011.
- W., v. [Westrheene Wz., T. van], 'De Haagsche tentoonstelling van 1863', *Kunstkronijk*, 5(1864), p. 41-43; 52-56; 57-59.
- W. Wz., T. v. [Westrheene Wz. T. van], 'Tentoonstelling der academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen, te Rotterdam 1860.', *Kunstkronijk*, 2(1861), p. 34-37; 41-46; 50-52.
- Wagter, F. en T. Deckers (red.), *Katwijk in de schilderkunst*, Katwijk 2011.
- Wal, M. van der, "'Maalt, o Kunstenaars! Die wonderen aan het nageslacht!'" De Belgische Opstand en de beeldende kunst', *De Negentiende eeuw*, 4(1980)2, p. 71-92.
- Warnsinck, W.H., *Het vaderland het waardigste voorwerp der schilderkunst*, Amsterdam 1818.
- [Weiland, J.A.], 'De tentoonstelling van schilderwerken van levende meesters, te 's Gravenhage, in September 1827.', *Magazijn voor schilder- en toonkunst*, 1828, p. 1-53.
- Weststeijn, T., *The universal art of Samuel van Hoogstraten (1627-1678). Painter, writer and courtier*, Amsterdam 2013.
- Willigen, A. van der, 'Verhandeling over de oorzaak van het gebrek aan uitmuntende historieschilders in ons land, en de middelen, geschikt tot derzelve vorming', *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap*, 17de Stuk, Haarlem 1809, p. 247-330.
- Willis, F.C., *Die Niederländische Marinemalerei*, Leipzig 1912.

- Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*, Amsterdam 2011.
- X., 'Iets over de stedelijke tentoonstelling van Rotterdam', *Algemeene konst- en letterbode*, 1832, deel 2, p. 187-190; 200-208.
- X., 'Overzicht van de Rotterdamsche tentoonstelling van kunstwerken in 1834.', *Algemeene konst- en letterbode*, 1834, deel 2, p. 168-174; 189-191.
- X., 'Beoordelend overzicht der voornaamste kunstwerken op de tentoonstelling, te 's Gravenhage in 1835', *Algemeene konst- en letterbode*, 1835, deel 2, p. 328-334.
- X., 'De tentoonstelling van kunstwerken te Rotterdam in 1836', *Algemeene konst- en letterbode*, 1836, deel 2, p. 171-175.
- X., 'Een brief over de Rotterdamsche tentoonstelling in 1862, medegedeeld door Sincerus.', *Kunstkronijk*, 4(1863), p. 41-43.
- X., Q., 'De tentoonstelling te Amsterdam', *Kunstkronijk*, 7(1846), p. 60-61; 68-69; 83-84.
- Zonneveld, P. van (bezorger), *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836*, Den Haag 1983.

Online bronnen

- Berg, W. van den, 'Dispuut op de *Drachenfels*', 1985, p. 74-79, http://www.dbnl.org/tekst/berg018disp01_01/berg018disp01_01_0001.php, geraadpleegd 1-2-2018.
- Dubois, P.H., 'Emants, Marcellus (1848-1923)', *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/emants> [12-11-2013].
- Leerssen, J. (red.), *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, 2016: www.romanticnationalism.net.
- Leerssen, J., 'Culture, Cultivation, and Romantic Nationalism', *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*, J. Leerssen (red.), online versie: Amsterdam, Study Platform on Interlocking Nationalisms, url: <http://show.ernie.uva.nl/ngGN2K06sHtCqRtZZGfC4Nfg>, *Cultivation of culture matrix*, url: <http://show.ernie.uva.nl/ngTg3j363UgH5EgoMUMQjAqj>, 2017. In 2018 is de ERNiE ook in papieren vorm verschenen.
- RKD-explore, website Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, www.rkd.nl.
- Sijs, N. van der (samensteller), *Etymologiebank* op <http://etymologiebank.nl/>, 2010.

Personenregister

Dit register ontsluit de hoofdttekst, maar niet de voetnoten, van hoofdstuk 1 tot en met 6 en de samenvatting. Voor de afbeeldingen zie de *Lijst van afbeeldingen en figuren* op p. 229.

Alberdingk Thijm, Josephus Albertus 152, 164, 175-177, 179

Aschenbach, Andreas 102, 179

Asmus, Jochem Pieterszoon 76-77

Bakhuizen, Ludolf 2, 13, 25, 33, 37, 40, 42, 46, 50, 54, 68, 160-161, 166-169, 187, 205

Bal, Gerardus Lodewijk Franciscus Jacobus 83

Baur, Nicolaas 55, 61, 64, 66, 69, 114-115, 117-119, 153, 157-158, 168-169, 187

Beest, Albertus van 80-82, 85, 197

Berg, Betzy Rezora 5, 84-85, 149

Blaauw, Pieter 61, 64, 66

Blijk, Frans Jacobus van den 71, 79-80, 88, 125, 129

Bonaparte, Napoleon 39, 51-52, 196

Bonaparte, Lodewijk Napoleon 54, 57, 73, 155-156, 158

Boshamer, Johannes Hendrik 61, 80, 118-119, 126, 130

Brandt, Gerard 27, 110

Breuhuis de Groot, Frans Arnold 78, 124, 132, 178

Burke, Edmund 46

Byron, George Gordon (Lord) 174, 176

Carlebur, Francois 71, 185

Cloeck, Klaas 61

Desprès, Jean-Baptist-Denis 53

Deperthes, Jean-Louis Hubert Simon 103

Deventer, Willem Anthonie 69, 78, 81, 135, 137, 141, 153, 178, 180-182, 191, 197, 206

Dreibholtz, Christiaan Lodewijk Willem 71, 79-80, 124, 129, 132, 135, 141, 172, 178

Duinen, Jacob Hendrik van 75

Dyxhoorn, Pieter Arnout 71

Elzer, Hendrik Jacob 69

Emmerik, Govert van 71, 85, 96

Eynden, Roeland van 41-43, 48-49, 82-83
Feith, Rhijnvis 41, 48-50, 154, 163, 170
Florimont, Charles Frederik Bartholomeus de 71
Fokke, Arend Wzn 61
Foreestier, Pauwels (pseudoniem J.A. Alberdingk Thijm) 175
Fransen, Anton 62

Groenewegen, Gerrit 61, 68, 85-86
Gruyter, Willem (jr.) 2-3, 80, 90, 110, 112, 193
Gudin, Jean Antoine Théodore 102, 176-179, 182, 196-198

Haas, Maurits Frederik Hendrik de 62, 71
Heemskerck van Beest, Jacob Eduard van 62, 110, 112-113, 141, 182, 185, 199
Helm, Hendrik van den 71, 80
Hendrik (de Zeevaarder), prins der Nederlanden 196
Hilverdink, Johannes Jacobus Antonius 72
Hoffmann, George Johannes 71, 78, 91
Hoogerheyden, Engel 51-54, 60-61, 68
Hoogstraten, Samuel van 37-38
Hoop jr., Adriaan van der 171
Hulk, Abraham (I) 72, 132, 172, 176, 191
Huysman, Albertus Hendricus 62

Isaacson, Joseph Jacob 184-185
Isabey, Eugène 102, 179
Israëls, Jozef 148-184

Janssen, Pierre 8-9
Jonge, Johannes Cornelis de 25, 28, 110-111

Kannemans, Christiaan Cornelis 70, 80, 89, 99, 105-107, 113, 134, 172
Kellner, Adolf Jacobus August von 62
Keultjes, Gerardus Laurentius 83
Kiers, George Lourens 71, 78, 124
Kleyne, David 60, 65, 67

Koekkoek, Hermanus (I) 72, 99
Koekkoek, Johannes Hermanus 25, 60, 64, 67, 72, 178
Koster, Everhardus 2, 24, 34, 69, 77, 132, 135
Kruseman, Cornelis 77, 80

Lairesse, Gérard de 38
Lennep, Jacob van 22, 26, 200
Lennep, Jacob David van 24
Limmen, Jan van 61
Loots, Johannes Hermanus Bernardus 74

Mander (I), Karel van 37, 82
Maris, Jacob 90, 184-185
Meerman, Johan 156-158, 187
Meijer, Johan Hendrik Louis *passim*
Mesdag, Hendrik Willem *passim*
Mittelholzer, Willem Melchior Christiaan 71, 78
Mooy, Jan 61

Nuijen, Wijnand 172

Opdenhoff, George Willem 71, 98
Otten Husly, Jacob 41, 44-48, 154, 167, 170, 176
Ouwkerk, Jan van 60, 64

Pals, Gerrit van der 61
Pleijzier, Ary 83, 101, 103-105, 172, 197
Ploos van Amstel, Cornelis 41, 43-44, 46-48, 154, 167, 170, 176
Plügger, Jacob 62, 80
Porcellis, Jan 37
Potgieter, Everhardus Johannes 162-163, 191

Reygers, Johannes Hubertus 60
Riegen, Nicolaas 2-3, 74
Roos, Jan (II) 61, 68

Ruijter, Michiel Adriaansz. De 8, 23, 27-30, 39, 110, 192, 193

Santen Kolff, Jacques van 152, 182-183

Schaap, Wijbrand 61, 64

Schelfhout, Andreas 71

Schiedges, Petrus Paulus (I) 71, 76-77, 80

Schönstedt, Aegidius Clemens August 109-112, 192-193

Schotel, Johannes Christiaan *passim*

Schotel, Petrus Johannes *passim*

Schouman, Martinus *passim*

Schütz, Johan Frederick 5, 72, 83-84, 89

Schütz, Willem Johannes 5, 72, 85, 91, 138, 145, 149, 185

Speijk, Jan Carel Josephus 26, 188-189

Spin, Jacob 62, 89

Stuers, Louis Henri Wilhelmus Merckes de 62, 113

Teupken, Dirk Antoon 89

Teupken, Dirk Antoon Josephus Franciscus 75-76, 89

Thim, Cornelis 61

Tollens, Hendrik 23-24, 39

Velde (I), Willem van de 33-34, 40, 42, 82, 86, 156, 200

Velde (II), Willem van de 25, 33, 35, 38, 40, 42, 50, 54, 66, 68, 98, 106, 115, 117, 131, 159, 161, 163, 166, 205

VerHuell, Carel Hendrik 54

Vernet, Claude Joseph 42-43

Verveer, Maurits (Mozes Leonardus) 71

Vettewinkel, Hendrik 62, 80, 110, 112, 190-192

Vlieger, Simon de 37, 161

Voorduin, Gerard 62

Vries, Jeronimo de 88, 152, 159, 161, 170

Vroom, Hendrick Cornelisz. 37, 82

Waldorp, Anthonie 73, 132, 141, 145, 166, 177-178, 191

Warnsinck, Willem Hendrik 170

Weiland, Jacobus Andries 159-161

Westrheene Wz., Tobias van 152, 180-182

Willaerts, Adam 37

Willem I, koning der Nederlanden 25-26, 39, 57, 73, 114, 158

Willem II, koning der Nederlanden 29, 39, 134, 178, 196

Willem III, koning der Nederlanden 1-2, 39, 105, 111, 132, 134-135

Willigen, Adriaan van der 41, 49-50, 154, 185, 200

Zoutman, Johan Arnold 28-29, 51

Curriculum vitae

Cecilia Maria (Cécile) Bosman werd geboren op 22 april 1962. Ze studeerde museologie aan de Reinwardt Academie in Leiden (1984-1988), met als specialisatie het beheer en behoud van museale verzamelingen. Daarna trad ze in dienst van het Joods Historisch Museum te Amsterdam als medewerker van de afdeling Collectiebeheer (1988-2000). In 1993 begon ze aan de Universiteit Leiden met de (parttime) studie kunstgeschiedenis. Deze studie werd in 1999 afgerond met een scriptie over de onderzoeks- en presentatiemethoden van moderne kunst in Nederlandse musea. Op het Joods Historisch Museum werkte ze daarna korte tijd eveneens als projectmedewerker voor kunsthistorisch onderzoek (2000-2001).

Van 2001 tot 2004 was zij actief als zelfstandig onderzoeker voor haar eigen Bureau Bosman. De werkzaamheden voor Bureau Bosman bestonden hoofdzakelijk uit kunsthistorisch onderzoek en de productie van en advisering voor tentoonstellingen en publicaties op het gebied van kunst- en cultuurhistorische collecties.

Sinds 2004 is Cécile Bosman verbonden aan het Scheepvaartmuseum te Amsterdam, in eerste instantie in de functie van hoofd van de afdeling Collectiebeheer. In 2011 volgde de benoeming tot conservator en kreeg ze de deelcollecties schilderijen, prenten, tekeningen en affiches onder haar hoede. Met bijdragen over de beeldende kunst in relatie tot de maritieme geschiedenis, werkte ze mee aan diverse publicaties van het museum. In 2013 startte ze als buitenpromovenda bij de *Leiden University Centre for Arts in the Society* (LUCAS), een onderdeel van de faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit Leiden.